

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

**Шевченко А. Є., Топчій В. В., Кудін С. В.,
Старостюк А. В., Талах А. М.**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

**Ірпінь
2016**

УДК 340.1(075.8)

ББК 67.0я73

A43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету ДФС України
(протокол № 11 від 24 листопада 2016 року)*

Рецензенти:

Онiщенко Н. М., д.ю.н., професор, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, академік НАПрН України, заслужений юрист України;

Захарчук А. С., д.ю.н., професор, професор кафедри теорії права та держави Університету ДФС України.

Авторський колектив:

Шевченко А. Є., Топчій В. В., Кудін С. В., Старостюк А. В., Талах А. М.

Актуальні проблеми теорії держави і права: навч.

A43 посібн. / Шевченко А. Є., Топчій В. В., Кудін С. В. та ін.;
Державна фіскальна служба України, Університет ДФС
України. – Ірпінь, 2016. – 200 с. – (Серія «Податкова та
митна справа в Україні», т. 79).

ISBN 978-966-337-432-1

У навчальному посібнику висвітлюються актуальні проблеми теорії держави і права. Усі теми та питання навчальної дисципліни викладені з урахуванням сучасних теоретико-методологічних досягнень світової і вітчизняної юридичної науки. Навчальний посібник складається з десяти тем, які охоплюють актуальну проблематику науки теорії держави і права, питань для самоконтролю з тезисними коментарями, ділових ігор, додаткових задач, тематики для творчих завдань, списку контрольних питань та бібліографічного опису.

Призначений для підготовки студентів (курсантів) у галузі знань «Право» за напрямом підготовки «Право».

УДК 340.1(075.8)

ББК 67.0я73

© Шевченко А. Є., Топчій В. В.,
Кудін С. В. та ін., 2016

© Університет державної фіскальної
служби України, 2016

ISBN 978-966-337-432-1

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Сучасні теоретичні проблеми розвитку суспільства, держави і права	7
Тема 1. Проблеми сутності і типології держав	7
Тема 2. Правові системи в сучасному світі	18
Тема 3. Держава та право перехідного типу	31
Розділ 2. Проблеми становлення правової держави та громадянського суспільства	40
Тема 4. Теоретичні проблеми праворозуміння	40
Тема 5. Сучасні аспекти розвитку правової державності в Україні. Сучасні теорії демократії. Особа і держава	48
Розділ 3. Проблеми реалізації та ефективності права	58
Тема 6. Проблеми усунення та подолання прогалин у праві	58
Тема 7. Проблеми ефективності дії права	64
Тема 8. Проблеми співвідношення міжнародного і національного права	71
Тема 9. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм	82
Тема 10. Сучасні проблеми засобів правового впливу	91
Питання для самоконтролю з тезисними коментарями	100
Ділові ігри (форми і методи проведення)	147
Додаткові задачі	164
Тематика для творчих завдань	172
Список контрольних питань	174
Список використаних джерел	178

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні досить важливою стала проблема оптимального суміщення сучасного, новітнього державно-правового матеріалу з традиційним, який став класичним для вітчизняного правознавства.

Не менш важливою і актуальною є проблема модернізації вищої освіти і пов'язаних з цим переосмислення і одночасно переоцінки цілого ряду застарілих державно-правових поглядів, політико-правових і духовних цінностей, зміни ставлення до багатьох політико-правових явищ, що відбувається під впливом нових факторів та обставин, які з'явилися останнім часом.

У міру розвитку суспільства певним змінам піддаються і фундаментальні знання про державу та право і явища, які з ними співвідносяться. Особливістю юридичного теоретичного знання є те, що воно постійно змінюється. Причому процес накопичення нових наукових даних має під собою об'єктивну основу, одним із проявів якої є складність, неоднозначність, змінюваність теоретичного знання. У зв'язку із розвитком суспільства відбувається переосмислення та переоцінка ряду фундаментальних, базових уявлень про державу та право, політичну та правову системи суспільства, правотворчість та правореалізацію, правовідносини та правову поведінку, місце і роль держави та права у життєдіяльності суспільства тощо. Застарілі погляди на державно-правові явища замінюються новими концепціями, теоріями, підходами, ученнями, уявленнями, ідеями. Разом з еволюцією вже існуючих фундаментальних знань у межах теорії держави та права безперервно відбувається процес накопичення нових знань. Об'єктивно він є відображенням змін, які реально відбуваються в житті суспільства, держави, права, в економіці та політичній системі суспільства, а останні досить бурхливо, і, як правило, хаотично відбуваються на всьому пострадянському просторі.

Тому, враховуючи складність, багатоаспектність, а часто і суперечливість старих і нових державно-правових явищ, інститутів і установ, на сьогодні є виправданим і логічним введення з метою більш глибокого і багатостороннього вивчення держави і

права разом із загальним курсом теорії держави та права також і проблемного курсу.

Виходячи з логіки викладання та вивчення навчальної дисципліни «Актуальні проблеми теорії держави і права», у ході викладання цієї дисципліни:

- акцентується увага на неоднозначності розуміння одних і тих самих державно-правових явищ та понять у різноманітних політико-правових і державознавчих теоріях та на причинах виникнення цього плюралізму думок;

- дається критичний аналіз найбільш поширених уявлень, суджень та теоретичних тлумачень про важливі елементи державно-правової дійсності;

- демонструється взаємозв'язок між методологічними основами, принципами різноманітних теоретичних напрямів правової думки та уявленнями про місце, роль, трансформацію політико-правових і державних інститутів у просторі та часі;

- виявляються і розкриваються проблеми сучасної теорії держави та права, при цьому, за наявності такої можливості, показується практичне значення виявлених проблем для юридичної практики;

- визначаються загальні напрями вирішення основних проблем, що існують у сучасній юридичній теорії.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Актуальні проблеми теорії держави і права» студент (магістр) повинен знати та розуміти:

- основні проблеми загальноюридичної теорії;

- значення проблем загальноюридичної теорії для державної і правової практики в сучасних умовах;

- основні школи і напрями сучасної правової думки та основні положення, що перебувають у їх теоретичному підґрунті.

Уміти:

- вільно володіти і використовувати понятійно-категоріальний апарат загально-юридичної теорії;

- всебічно аналізувати державно-правову дійсність із використанням знань в області загальноюридичної теорії;

- давати критичний аналіз основним підходам вирішення реальних проблем державно-правової дійсності;
- застосовувати знання, отримані в ході вивчення навчальних дисциплін «Теорія держави і права» і «Проблеми теорії права», для вирішення своїх професійних завдань;
- надавати та висловлювати науково обґрунтовані рекомендації та судження зацікавленим особам щодо розв’язання конкретних правових питань та проблем, а також представляти науково-обґрунтовані рекомендації всім зацікавленим особам щодо шляхів удосконалення державного механізму, діяльності органів державної влади і управління (контролю), правової системи і т. д.;
- грамотно тлумачити і застосовувати закони та інші юридичні акти;
- об’єктивно і всебічно оцінювати юридично значущі обставини і кваліфікувати юридичні факти;
- бути носієм активної правової поведінки.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Тема 1. Проблеми сутності і типології держав

Загальний зміст теми: сучасна теорія держави і права, її місце в системі юридичних наук. Предмет фундаментальної науки про державу і право: поняття і складові компоненти. Множинність вчень про походження держави і права: сутність та причини плюралізму в підходах. Державність як досягнення людської цивілізації. Становлення сучасного розуміння держави. Сутність і властивості публічної влади. Методи здійснення державної влади.

Зв'язок держави і права як передумова їх взаємної класифікації. Сучасні моделі взаємовідносин між державою і правом. «Теорія трьох елементів».

Поняття типу держави і права. Типологія як спосіб наукового пізнання держави і права: підстави, критерії класифікації, можливі підходи. Традиційні класифікації типів держави і права. Формаційний підхід до виділення типології держави і права: загальна характеристика. Цивілізаційний підхід і його характеристика. Сучасні типології держави і права. Сучасні моделі генезису всесвітньої цивілізації: суперцивілізація, метацивілізація і трансцивілізація.

Протягом багатьох століть ідея держави займала і продовжує володіти розумами мільйонів людей, які намагаються зрозуміти, що таке держава, як і для чого вона створюється, в чому її сенс і призначення. Численні суперечки ведуться навколо питань про те, як виникає і розвивається держава, які її природні межі, які її сутність і межі втручання в приватне і суспільне життя.

Ці та інші їм подібні питання щоразу виникають перед кожним новим поколінням людей – дослідниками державно-правового матеріалу.

Особливе місце, зауважував з цього приводу відомий російський вчений-юрист Б. М. Чичерін (1828–1904), займали подібні питання, саме вони залишили нам філософське вчення про державу. Відомо, писав він, що давня держава відрізнялася від нової тим, що вона «незрівнянно більшою мірою підпорядковувала собі особистість. Стародавній громадянин жив для держави. Приватне життя, забезпечене рабством, служило йому тільки засобом для виконання громадських обов'язків».

Цей характер суспільного побуту, що виникав зі всього світогляду античного світу, «в якому особистість не отримала ще повного свого розвитку», відбився і на вченнях великих мислителів, у яких найбільш повно виражено античний світогляд.

Абсолютно зворотним порядком відбувається мислення нового часу. «Там думка виходила від об'єкта і потім перейшла до суб'єкта; тут, навпаки, вона виходить від суб'єкта і потім переходить до об'єкта. Там точкою відправлення була держава як об'єктивний організм, створений самою природою речей; тільки в подальшому русі поглинена їм особистість пред'являє свої права і поступово розкладає цей порядок. Тут, навпаки, точкою відправлення служать суб'єктивні вимоги особи, які поступово ведуть до відновлення необхідного для їх задоволення суспільного ладу і, нарешті, до ідеї держави як вищої єдності суспільного життя».

Таким чином, неоднозначність сприйняття держави – її ідеї, уявлення про неї, про її поняття, роль і призначення – обумовлена насамперед самим часом, у межах якого вона виникає і розвивається, а отже, рівнем розвитку суспільства, природної свідомості і мислення.

Разом з тим вона значною мірою зумовлюється також суто суб'єктивними чинниками – неоднаковим сприйняттям одних і тих самих державно-правових явищ різними людьми, крім того, складністю і багатогранністю самої держави як явища. Важливо також мати на увазі, як справедливо зазначав відомий австрійський юрист Г. Кельзен, що неоднозначність сприйняття, а отже, і багатозначність підходів до визначення поняття держави обумовлюються і посилюються ще і тим, що цим терміном «зазвичай пояснюються найрізноманітніші предмети та явища».

Так, цей термін іноді використовується в широкому сенсі, а саме «для визначення суспільства як такого або ж якоїсь особливої форми суспільства». Нерідко він застосовується і в дуже вузькому сенсі, для визначення будь-якого особливого органу або органів суспільства, наприклад, органів управління або ж суб'єктів управління, а також нації чи території, на якій проживає населення тієї чи іншої країни. Незадовільний стан політичної теорії, що є в основі своєї теорією держави, підсумовує автор, значною мірою зумовлюється тим фактом, що дослідники держави і права нерідко «використовують одні й ті ж терміни в абсолютно різних значеннях або ж розглядають різні явища і поняття як ідентичні».

У яких значеннях, наприклад, на думку Г. Кельзена, – одного із засновників теорії правового нормативізму, може вживатися і вживається поняття держави?

По-перше, держава, на думку автора, може розглядатися виключно з суто юридичних позицій. Вона може бути представлена як юридична особа, «правовий феномен», як своєрідна корпорація. Від інших корпорацій держава відрізняється при цьому «лише встановленим у масштабі нації або країни правовим порядком». У силу цього «з юридичної точки зору проблеми держави значною мірою проявляються як проблеми національного правового порядку».

При розгляді держави як юридичного феномену передбачається, що «відносини між нею і правом мають розглядатися за аналогією з відносинами між правом і індивідумом». Це означає, на думку Г. Кельзена, що держава, незважаючи на те, що вона видає або санкціонує право, має бути, як і індивід, «в своїй поведінці і діях зв'язана правом».

По-друге, поняття держави може вживатися в соціологічному сенсі. У цьому аспекті держава повинна розглядатися як певна «соціологічна спільність», «соціальна реальність, яка існує незалежно від її правового порядку і правової реальності».

Для держави, що розглядається в соціологічному сенсі, характерною рисою є вихідне (з моменту її виникнення і функціонування) розосередження влади по різних органах. «Не існує таких

держав, де всі акти і дії (команди, що подаються від імені держави) виходили б від одного правителя. У суспільстві завжди існувало й існує кілька командних структур. У результаті їх діяльності завжди виникало значне число домінуючих у суспільстві відносин, а також незліченна кількість різних актів управління та підпорядкування, сукупність яких відображала те, що називається соціологічною державою».

По-третє, поняття держави може визначатися як живий, «природний організм». Згідно з таким підходом вона розглядається не інакше як «форма соціальної біології».

Подібний погляд Г. Кельзена на поняття держави поділявся багатьма іншими авторами, в основному прихильниками так званої органічної теорії держави. Ця теорія намагалася пояснити все соціальне життя біологічними закономірностями. При цьому суспільство повністю ототожнювалося з організмом, а держава вважалася «єдиним інститутом, призначеним для забезпечення благополуччя як тих, що нині живуть, так і ще не народжених громадян».

Нарешті, по-четверте, поняття держави визначається Г. Кельзеном і його прихильниками як «система норм», «нормативний порядок» або ж як «політично організоване суспільство», як «держава-влада».

Держава, зазначав автор, має політичний характер, проявляється як політична організація насамперед тому, що вона встановлює «порядок використання сили, тому що вона володіє монополією на застосування сили».

Отже, складність і багатогранність держави як явища і поняття, з одного боку, і суб'єктивність його сприйняття різними авторами – з іншого, об'єктивно зумовлюють можливість і навіть неминучість її багатоваріантного розуміння і не менш різноманітного її тлумачення.

Виходячи з цього, цілком зрозумілим є сам факт виникнення в різні періоди розвитку суспільства безлічі визначень поняття держави та їх активного використання. «Скільки існувало державознавців і філософів, – писав з цього приводу Л. Гумплович, – стільки існувало і визначень держави». Дуже помітно при цьому позначався суб'єктивізм.

Засуджуючи політичну упередженість, тенденційність у визначенні поняття держави, особливо сильно Л. Гумплович нарікав на те, що у визначенні держави іноді «зображують не те, що повинна являти собою в дійсності держава, але те, чим вона має бути на суб'єктивний погляд, – бажанням та ідеалом кожного окремого державознавця, політика і філософа».

Досить важливою при цьому є одна неодмінна вимога: щоб пошуки визначення поняття держави не носили умоглядного, відірваного від життя, від державно-правової дійсності характеру, а адекватно відображали різні сторони і аспекти держави і права. Якщо ця умова – ознака науковості та об'єктивності дослідження – дотримується, то множинність визначень поняття держави є не тільки виправданою, а й об'єктивно необхідною. Вона відкриває широкі можливості для більш глибокого і різнобічного пізнання як самої держави, так і її поняття.

У вітчизняній літературі різних періодів теж можна знайти чимало визначень. Нерідко, особливо в післяреволюційний період (після 1917 р.), держава характеризувалася як «особлива організація сили», «організація насильства для придушення будь-якого класу». В академічних виданнях і в навчальній літературі вона трактувалася не інакше, як у суто класовому сенсі, як «політична організація класового суспільства, що виражає в концентрованій формі інтереси і волю панівних класів, матеріальним носієм політичної влади яких виступає публічна влада».

Протягом останніх років, починаючи з середини 80-х, коли на перший план у офіційній політиці СРСР, а потім і в Україні замість суто класових стали виступати «загальнолюдські цінності», класові аспекти у визначеннях сутності держави і права стали поступово витіснятися загальносоціальними. Державу знову намагаються визначати як організацію чи інститут «всіх і для всіх».

Досить типовим при цьому є визначення поняття держави, де вона розглядається як «єдина політична організація суспільства, яка поширює свою владу на всю територію країни і її населення, володіє спеціальним апаратом управління, видає обов'язкові для всіх веління і володіє суверенітетом».

Вузькокласовий підхід до визначення поняття держави, а разом з тим і до її сутності, безсумнівно, є крайністю. Однак іншою крайністю є і «загальнолюдський» підхід до визначення цього поняття. У реальному житті немає ні суто класових, ні суто загальнолюдських державних інститутів, а отже, відповідних їм визначень поняття держави. Істина, як це нерідко трапляється, перебуває десь на «золотій» середині.

З цього випливає, що при визначенні поняття сутності держави важливо враховувати не тільки її класові елементи і відповідні ознаки, а й позакласові, «загальнолюдські» ознаки і риси.

Важливо враховувати також, що, крім традиційно сформованих у вітчизняній і зарубіжній літературі підходів до визначення поняття держави, існує безліч й інших підходів.

Нині поряд із традиційними підходами до дослідження держави, що відображають її складність і багатогранність, у юридичній літературі нерідко використовуються і нетрадиційні для вітчизняної науки підходи. У західній юриспруденції, наприклад, держава часто розглядається не тільки під законодавчим кутом зору – як «правотворець»; «джерело» права, але і в адміністративному аспекті – як «адміністративна держава». Причому деякі автори вважають, що існування і посилення адміністративної держави є майже самою «примітною тенденцією розвитку держави і права в останнє сторіччя».

Аналогічним чином представляється деякими авторами розвиток держави і у зв'язку з наростаючими в сучасному світі процесами глобалізації. Наростання таких процесів у різних сферах життя суспільства, особливо в сфері економіки, політики, інформатики, технології, неминуче призводить, на думку деяких авторів, до зміни природи і характеру держави, до глобалізації її функцій і поступового зниження її суверенітету.

У сучасних умовах – в умовах скорочення сфери впливу в різних країнах ідей соціалізму і відповідно розширення сфери впливу капіталізму – наголошується в західних виданнях, «глобальні компанії» (транснаціональні корпорації) створюють такі потужні економічні та соціально-політичні інститути, які за своїми

можливостями перевершують окремі держави і фактично стоять «над різними націями і державами».

«Глобальний» підхід до вивчення держави і тенденцій її розвитку є новим підходом, хоча перегукуються з ним «наднаціональні» і «наддержавні» ідеї – ідеї «всесвітньої держави», «світового уряду» і «наднаціонального права» – є далеко не новими в науковій і популярній літературі. Як і в момент їх виникнення, більше століття тому вони певною мірою відображають інтеграційні процеси, що відбуваються у світі. Однак, тим не менше, вони значною мірою розраховані все ж на політичний та ідеологічний ефект.

Влада – складний, багатоаспектний феномен, що проявляється в різних організаційних формах, методах і способах її здійснення, системі відносин, цілях і т.д. У юридичній літературі одні автори розглядають владу як певну функцію, притаманну будь-якому колективу, суспільству; інші дослідники – як вольові відносини пануючого і підвладного суб'єктів; треті – як здатність володаря (управителя) нав'язувати свою волю іншим особам; четверті – як організовану силу, здатну підпорядковувати волі певної соціальної спільноти інших людей. Влада розуміється також як управління, пов'язане з примусом. І, нарешті, часто під владою розуміється держава або її органи, які здійснюють владу.

Під *соціальною владою* можна розуміти властиві всякій спільноті людей відносини панування і підпорядкування між суб'єктами, що спираються на примус.

Соціальна влада невід'ємна від будь-якої організованої, більш-менш стійкої і цілеспрямованої спільноти людей. Вона властива і роду, і племені, і родині, і громадській організації, і партії, і державі, і суспільству в цілому. Це – найважливіший засіб функціонування соціальних структур та інститутів, істотний елемент будь-якої організації соціального життя.

Необхідність соціальної влади в колективах виникає зі спільної усвідомленої суспільної діяльності, що передбачає поділ праці, регулювання поведінки, встановлення певної ієрархії, порядку взаємовідносин людей у колективі і колективів між собою. Соціальна влада завжди містить елемент примусу. Форми примусу, як і

шляхи «привласнення» чужої волі, різноманітні, у зв'язку з чим розрізняється безліч різновидів влади на різних підставах розподілу: економічна, військова, ідеологічна, релігійна, корпоративна, публічна і приватна, влада організації над членами, які добровільно вступили до неї.

Державна ж влада являє собою особливий різновид соціальної влади. У літературі по різному розуміється співвідношення категорій «державна влада» і «політична влада».

Відповідно до однієї точки зору державна влада – вузла категорія, ніж політична влада, бо остання здійснюється не тільки державою, а й іншими ланками політичної системи суспільства: органами місцевого самоврядування, партіями, політичними рухами, громадськими організаціями тощо. Так, органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, хоча і здійснюють владу.

Якщо державна влада виступає від імені всього суспільства, то політична – часто від якоїсь його частини або соціальної групи, що є суб'єктом політичного владарювання. На відміну від влади політичної, державна влада має властиві їй три основні гілки – законодавчу, виконавчу і судову з відповідними прерогативами. Іншими словами, подібно до того, як політичну систему суспільства не можна зводити тільки до держави, так і політичну владу не можна ототожнювати з владою державною. Відповідно до іншої точки зору поняття «політична влада» тотожне категорії «державна влада», оскільки політична влада походить від держави і реалізується не інакше як з її (прямою чи непрямою) участю.

Державна влада – це публічні політичні відносини панування і підпорядкування між суб'єктами, що спираються на державний примус.

Державна влада:

1) поширюється на все суспільство (це єдина влада, яка має відношення до всіх осіб, які проживають у цій країні, є загальнообов'язковою);

2) носить публічний політичний характер (покликана виконувати суспільні функції, вирішувати спільні справи, впорядковувати процес задоволення різних інтересів);

3) спирається на державний примус (має право застосовувати силу, коли це необхідно для досягнення законних і справедливих цілей);

4) здійснюється спеціальними особами (чиновниками, політиками тощо);

5) встановлює систему податків;

6) організовує населення за територіальною ознакою;

7) характеризується легітимністю і легальністю.

Легітимність і легальність влади – поняття не тотожні. Якщо легальність означає юридичне обґрунтування влади, її відповідність правовим нормам, що виступає її юридичною характеристикою, то легітимність – це довіра і виправдання влади, що виступає її моральною характеристикою. Будь-яка влада, яка видає закони, навіть непопулярні, але забезпечує їх виконання, – легальна, водночас вона може бути нелегітимною, не визнаватися народом.

Пізнання державно-правових явищ вимагає пошуку загальних принципів підходу в їх дослідженні, що відображають перехід держав і правових систем із одного стану в інший.

Типологія, або класифікація за типами держав та їх правових систем, являє собою об'єктивно необхідний, закономірний процес пізнання державно-правової матерії, відображає логіку природно-історичного процесу розвитку держави і права, історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими, є одним із найважливіших прийомів і засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Категорія «тип держави і права» займає самостійне місце в теорії держави і права, оскільки дає можливість більш повно відобразити мінливу сутність держави і права, особливості їх виникнення та еволюції, побачити природно-історичний прогрес суспільства в цілому – як у бутті, так і у розвитку державно-організованого суспільства.

Типологія є вченням про типи – великі групи (класи) тих чи інших об'єктів, що володіють набором загальних, характерних для кожного типу ознак. Типологія держави – це її класифікація,

призначена для розділення всіх минулих та існуючих держав на такі групи, які дали б можливість розкрити їх соціальну сутність.

Типологія держави проводиться в основному з позиції двох підходів: *формаційного* і *цивілізаційного*.

Основним критерієм *формаційного підходу* виступають соціально-економічні ознаки (суспільно-економічна формація). У його основі лежить вчення про суспільно-економічну формацію, яка включає в себе тип виробничих відносин (базис) і відповідний йому тип надбудови (державна, право тощо). Саме базис (тип виробничих відносин) є, на думку представників формаційного підходу (К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна та інших), вирішальним чинником суспільного розвитку, який детермінує і відповідний тип надбудовних елементів: державу і право. Залежно від типів економічного базису виділяють такі типи держави: рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний.

Перші три типи охоплюються родовим поняттям «експлуаторська держава». Сутність такої держави полягає в пануванні, придушенні і експлуатації одного класу іншим.

Соціалістична ж держава – антиексплуаторська за своєю природою – вважається «напівдержавою» або «державою не у власному розумінні слова». Це історично останній тип держави, який, на думку К. Маркса, поступово «засинає» і в кінцевому підсумку відіме», виконавши своє завдання побудови безкласового комуністичного суспільства.

Разом з тим у навчальній літературі звертається увага і на ряд *недоліків* формаційного підходу як наслідок його догматизації. До таких недоліків, зокрема, відносять:

- однолінійність у трактуванні історичного розвитку державності як механічної зміни одного історичного типу держави іншим (що не відповідає реальному ходу історії з його різноманітним шляхів і форм державного розвитку, з циклічністю цього розвитку, можливістю зворотних процесів при зміні типів держав);

- ігнорування азіатського способу виробництва, для якого характерні:

- а) суспільна власність на землю і колективна праця;

- б) державна власність на засоби виробництва;

в) пануючий клас в особі чиновництва, для якого основною «власністю» є влада.

Таке ігнорування, зрозуміло, було не випадковим, оскільки перераховані моменти об'єднують в один тип як давньосхідні деспотії, так і соціалістичні держави;

- поділ історичних типів держави на експлуаторські – рабовласницький, феодальний, буржуазний і антиексплуаторський – соціалістичний (хоча норма експлуатації трудящих у соціалістичних державах була незрівнянно вищою, ніж у розвинених капіталістичних країнах);

- характеристика соціалістичного типу держави як історично останнього і вищого історичного типу держави;

- применшення ролі культурно-духовного життя суспільства в розвитку і типології державності, її обмеження колом тих ідей, уявлень і цінностей, які відображають інтереси антагоністичних класів.

В основі *цивілізаційного підходу* лежать духовні ознаки – культурні, релігійні, національні, психологічні та ін. Представники: англійський історик Арнольд Джозеф Тойнбі (XX ст.), російський соціолог, який проживає в США, П. Сорокін, німецькі мислителі XX ст. О. Шпенглер і М. Вебер та інші. Зокрема, на думку А. Тойнбі, цивілізація є замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю релігійних, етнічних, географічних та інших ознак. Залежно від них виділяють такі цивілізації: єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську і т.п. (у цілому 21).

Кожна цивілізація надає стійку спільність усім державам, які існують у її рамках. Цивілізаційний підхід обґрунтовується ідеєю єдності, цілісності сучасного світу, пріоритетом ідеально-духовних чинників.

А. Тойнбі обґрунтував теорію круговороту замкнених цивілізацій, що змінюють одна одну. Динамічні зміни (виникнення, зростання, надлом і розкладання) відповідно до цієї теорії відбуваються не в межах світового суспільного процесу, а всередині окремої цивілізації. Цивілізації є ніби гілки дерева, співіснуючі поруч одне з одним. Рушійною силою круговороту цивілізацій виступає творча еліта, яка веде за собою інертну більшість.

У відокремленні і характеристиці типів держав за цивілізаційною ознакою виділяють такі типи цивілізацій, як первинні та вторинні, які розділені за рівнем їх організації. Так, для держав первинних цивілізацій (давньоєгипетської, шумерської, асиро-вавилонської, іранської, бірманської, сіамської, кхмерської, в'єтнамської, японської та ін.) характерні:

а) величезна роль держави як об'єднуючої і організуючої сили, що визначає соціальні та економічні структури;

б) поєднання держави з релігією в політико-релігійному комплексі.

У вторинних цивілізаціях – західноєвропейської, північно-американської, східноєвропейської, латиноамериканської, буддійської та ін.:

а) проявилось розходження між державною владою і культурно-релігійним комплексом: влада виявилася вже не такою все-сильною і всюди проникаючою, якою вона була у первинних цивілізаціях;

б) становище правителя, що уособлював державу, було подвійним: з одного боку, він гідний всілякої покори, а з іншого – його влада повинна відповідати сакральним принципам і законам, а інакше вона незаконна.

В силу того факту, що типологія держави (як і будь-яка інша типологія) є способом пізнання, формаційний і цивілізаційний підходи не виключають, а доповнюють і поглиблюють один одного, виступають більш надійними прийомами розуміння різних типів держави з позиції не тільки соціально-економічних, а й духовно-культурних чинників. Отже, ці підходи можуть і повинні застосовуватися і окремо один від одного, і в комплексі.

Тема 2. Правові системи в сучасному світі

Загальний зміст теми: проблеми розуміння правової системи в сучасній юридичній теорії. Особливості правових систем складних унітарних держав і сучасних федерацій. Історичні та сучасні аспекти функціонування правової системи України.

Проблеми типології правових систем і пошуки критеріїв їх класифікації. Континентальна (романо-германська) правова сім'я: історичні корені і сучасність. Загальна характеристика та сучасні тенденції розвитку. Англо-американське право: особливості зародження та формування. Сучасне право Великобританії: специфіка правової системи. Основні джерела англійського права. Формування федеральної правової системи США. Сучасна система джерел американського права. Релігійно-традиційна правова сім'я. Мусульманське право: особливості формування. Державні моделі сприйняття ісламу і шариату. Далекосхідне право. Звичаєве право країн Африки та Океанії. Державні моделі сприйняття звичаєвого права. Ідеологічні і пост-ідеологічні правові системи. Соціалістичне право як поняття, його становлення і розвиток. Правові системи країн пострадянського зарубіжжя: тенденції сучасного розвитку.

Право міждержавних союзів як реальність сучасного розвитку світового співтовариства. «Внутрішнє» і «зовнішнє» право міжнародних організацій. Юридична сила норм права міждержавних союзів. Право Організації Об'єднаних Націй. Система права ООН та проблеми забезпечення її діяльності. Право регіональних міждержавних союзів. Система права Ради Європи. Система права Європейського Союзу. Порівняльна характеристика моделей права міждержавних союзів.

Поняття права і правової системи співвідносяться як частина і ціле. Якщо під правом традиційно розуміються вихідні від держави загальнообов'язкові норми, то правова система – більш широка реальність, що охоплює собою всю сукупність внутрішньоузгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких офіційна (публічна) влада чинить регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей.

Це – інтегруюча категорія, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. Якби поняття «правова система» було лише простим синонімом об'єктивного (чи позитивного) права, то його значення було б сумнівним.

Сучасну правову дійсність стало важко відображати за допомогою старих, часом дуже вузьких конструкцій. Потрібні більш широкі побудови (комплекси), що дозволяють виробляти відповідно і більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягати вищих рівнів узагальнення, абстракції.

Одна з таких категорій – правова система, яка дає можливість аналізувати і оцінювати всю правову реальність у цілісному вигляді, а не окремі її компоненти.

Право – ядро і нормативна основа правової системи, її сполучна і цементуюча ланка. За характером права в такому суспільстві легко можна судити про сутність усієї правової системи цього суспільства, правову політику і правову ідеологію держави. Крім права, як стрижневого елемента, правова система включає в себе безліч інших складових: правотворчість, правосуддя, юридичну практику, нормативні, правозастосовні акти, правовідносини, суб'єктивні права і обов'язки, правові установи (суд, прокуратура, адвокатура), законність, відповідальність, механізми правового регулювання, правосвідомість, юридичні доктрини та ін.

Вичерпний їх перелік дати важко, оскільки правова система – складне, багат шарове, різнорівневе, ієрархічне і динамічне утворення, у структурі якого є свої системи і підсистеми, вузли і блоки. Багато її складових виступають у вигляді зв'язків, відносин, станів, режимів, статусів, гарантій, принципів, правосуб'єктності та інших специфічних феноменів, що утворюють широку інфраструктуру або середовище функціонування правової системи.

Якщо говорити про її блоки, то можна виділити такі, як нормативний, правоутворюючий, доктринальний (науковий), статистичний, динамічний, блок прав і обов'язків та ін. Між ними існують численні горизонтальні й вертикальні зв'язки і відносини. Усе це відображає складний правовий устрій суспільства.

Цінність поняття правової системи полягає в тому, що вона дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це новий, більш високий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності і, отже, інша площина її розгляду. Перевага названого підходу полягає в тому, що, будучи гранично широким, він покликаний відобразити

в цілісному вигляді загальну панораму правового простору – той складний юридичний світ, у якому постійно перебувають, обертаються учасники соціального спілкування.

Компоненти, що входять у правову систему, неоднакові за своїм значенням, юридичною природою, питомою вагою, самостійністю, ступенем впливу на суспільні відносини, але водночас вони підпорядковані деяким загальним закономірностям, характеризуються єдністю.

Природно, що функціонування такої системи – складний процес. Тому сучасна теорія права повинна піднятися на такий рівень узагальнення, щоб можна було більш глибоко і всебічно аналізувати і оцінювати сьогодні нову правову реальність, яка виникла як цілісний феномен, як система.

Право, як уже зазначалося, – епіцентр правової системи. Юридичні норми, будучи обов'язковими еталонами суспільно необхідної поведінки, спираючись на можливість державного примусу, виступають інтегруючим і цементуючим началом. Це каркас, несучі конструкції правової системи, без яких вона могла б перетворитися на простий конгломерат елементів, не пов'язаних між собою єдиним нормативно-вольовим початком. Узгодженість і координація між ними виявилися б значною мірою ослабленими.

Право домінує у правовій системі, відіграє в ній роль консолідуючого чинника, «центру тяжіння». Усі інші її елементи є фактично похідними від права. І всякі зміни в ньому неминуче породжують зміни у всій правовій системі або, принаймні, в багатьох її частинах. Проте це не тотожні поняття.

Правова система безперервно змінюється, однак її складові частини зазнають змін з різними швидкостями, і жодна з них не змінюється настільки ж швидко, як інша. Водночас існують деякі постійні, довго існуючі елементи – принципи системи, які були присутні в системі завжди (навіть у минулі століття) і будуть такими ж протягом ще довгого часу. Вони надають необхідну форму і визначеність цілого.

Правова картина світу складається з безлічі існуючих і функціонуючих на сучасному етапі розвитку суспільства національних

правових систем. Усі вони тією чи іншою мірою взаємопов'язані, взаємозалежні й здійснюють, хоча й різною мірою, вплив один на одного.

У сучасному світі налічується більше двохсот національних правових систем, кожна держава має своє власне нормативне регулювання, джерела права, правосвідомість, правову культуру і правові традиції, характеризується особливостями правозастосовної діяльності. Різноманіття правових систем, розвиток міжнародних зв'язків і співробітництва між державами, поява нових суверенних держав і формування в них власних правових систем, уніфікація права визначають необхідність розвитку і розширення порівняльно-правових досліджень.

Серед сотень існуючих у сучасному світі правових систем багато з них володіють домінуючими подібними рисами. Ці подібності, як правило, обумовлюються одними і тими ж або «дуже близькими між собою типами суспільства», загальними або «дуже подібними історичними умовами розвитку суспільства», загальною або «дуже схожою релігією», а також іншими аналогічними їм обставинами.

Наявність спільних ознак і рис у різних правових систем дозволяє класифікувати їх між собою або поділяти залежно від тих чи інших загальних ознак і рис – критеріїв на окремі групи, або правові сім'ї. У науковій та навчальній юридичній літературі правова сім'я розуміється як сукупність національних правових систем, виділена на основі спільності й різниці ознак і рис.

Сукупність правових систем окремих країн світу, що володіють подібними ознаками і рисами, характеризується поняттям правова сім'я. Правова сім'я – це більш-менш широка сукупність національних правових систем, об'єднаних спільністю історичного формування, структури, джерел, провідних галузей і правових інститутів, правозастосування, понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

У вітчизняній та зарубіжній науці відсутня єдина думка про те, на основі якої ознаки або ознак має проводитися об'єднання правових систем у правові сім'ї. Нині існує безліч класифікацій правових систем, в основу яких покладені різноманітні критерії –

спільність джерел права, єдність термінології, правові традиції, правова ідеологія, правова культура, правові принципи, спільність виникнення та подальшого розвитку та ін.

Необхідність і важливість класифікації правових систем викликані, по-перше, суто науковими, пізнавальними і «освітніми» причинами, бо глибоке і різнобічне пізнання правової картини світу вимагає не тільки її загального (і з неминучістю значною мірою поверхневого) розгляду, а й вивчення її з точки зору особливого, розгляду її за окремими частинами, що вбирають у себе подібні правові системи. Тільки глибоке і всебічне вивчення останніх, взятих спочатку самих по собі, а потім – у їх взаємозв'язку і взаємодії, дозволяє дати чітку, адекватно реальну дійсність, яка відображає правову картину світу.

По-друге, суто практичними цілями – цілями уніфікації чинного законодавства та вдосконалення національних правових систем. Зазначаючи, що сама ідея групування правових систем у «правові сім'ї» виникла в порівняльному правознавстві в 1900 р. і широко була поширена вже на початку ХХ ст., П. Круз цілком виправдано вказує на те, що однією з найважливіших причин (якщо не самою головною) такої класифікації стало прагнення юристів-теоретиків і практиків «забезпечити якщо не повну, то, принаймні, хоча б часткову, найбільш істотну частину процесу уніфікації всіх цивілізованих правових систем».

Французький компаративіст Р. Давид запропонував класифікацію, в основі якої лежать два критерії: перший – ідеологія, яка включає в себе релігійні, філософські, економічні, соціальні та політичні чинники; другий – юридична техніка, яка спирається на джерела права. З урахуванням цих критеріїв Р. Давид виділяв три основні правові сім'ї – романо-германську, загального права і соціалістичну.

Разом з тим, зазначав він, «розглянуті правові сім'ї (у кожній з них чимало підвидів) є, безсумнівно, основними в сучасному світі», але «правова карта сучасного світу, якщо вона хоче бути реалістичною», не може обійти увагою і «незахідні країни», це «країни мусульманського, індіанського та іудейського права», а також «країни Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару».

Німецькі вчені Цвайгерт і Кетц класифікацію існуючих правових систем проводять на основі такого критерію, як «правовий стиль». Факторами, які визначають стиль у рамках теорії правових сімей, є: «1) історичне походження і розвиток правової системи; 2) панівна доктрина юридичної думки і її специфіка; 3) правові інститути, що виділяються своєрідністю; 4) правові джерела та методи їх тлумачення; 5) ідеологічні чинники». На основі цього автори виділили вісім правових кіл (сімей): романська, германська, скандинавська (гібридна), загального права, далекосхідна, соціалістична, право ісламу й індуське право.

Американські вчені Дж. Меррімен і М. Кларк у сучасному світі виділили такі правові сім'ї: цивільне право, загальне право, соціалістичне право, а також групу, що включає всі інші правові системи (ісламське, індуське, іудейське, корейське, японське право і звичайне право Африки). В основі цієї класифікації автори дотримувалися такого критерію, як правові традиції.

Професор Ю.А. Тихомиров виділяє континентальну (романо-германську) правову систему, систему загального права, соціалістичне право, правові системи релігійно-моральної орієнтації, систему північноєвропейського права, латиноамериканське право і «кочуюче» право.

У світі існують різні правові системи та правові сім'ї, що відображають особливості відповідних епох, цивілізацій, країн, народів, континентів.

Як правило, виділяють такі основні правові сім'ї:

- 1) романо-германську (сім'ю континентального права);
- 2) англосаксонську (сім'ю загального права);
- 3) релігійну (сім'ю мусульманського й індуського права);
- 4) традиційну (сім'ю звичайного права);
- 5) сім'ю соціалістичного права.

До *романо-германської правової сім'ї* відносять правові системи Італії, Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та ін. Як самостійну групу правових систем у рамках романо-германської правової сім'ї можна виділити слов'янські правові системи (хоча питання досить спірне). Сучасна правова

система України більш споріднена саме з романо-германською правовою сім'єю.

Серед ознак романо-германської правової сім'ї можна виділити такі:

- єдина ієрархічно побудована система джерел писаного права, домінуюче місце в якій займають нормативні акти (законодавство);

- головна роль у формуванні права відводиться законодавцю, який створює загальні юридичні правила поведінки; правозастосовець (суддя, адміністративні органи тощо) покликаний лише точно реалізувати ці загальні норми в конкретних правозастосовних актах;

- писані конституції мають вищу юридичну силу;

- високий рівень нормативних узагальнень досягається за допомогою кодифікованих нормативних актів;

- вагоме становище займають підзаконні нормативні акти (регламенти, інструкції, циркуляри та ін.);

- поділ системи права на публічне і приватне, а також на галузі;

- правовий звичай і юридичний прецедент виступають як допоміжні, додаткові джерела;

- на першому місці перебувають не обов'язки, а права людини і громадянина;

- особливе значення має юридична доктрина, яка розробляє в університетах основні принципи (теорію) побудови правової сім'ї.

Основою виникнення романо-германської правової сім'ї послужило римське право (рецепція римського права). У своєму становленні романо-германська правова сім'я пройшла три основних етапи:

- 1) епоха Римської імперії – XII ст. н.е. – Зародження римського права і його занепад у зв'язку із загибеллю Римської імперії (476 р. н.е.), панування в Європі архаїчних способів вирішення спорів – поєдинки, ордалії (випробування), чаклунство і т.д., тобто фактична відсутність права;

2) XIII–XVII ст. – Відродження (ренесанс) римського права, поширення його в Європі та пристосування до нових умов, досягнення незалежності права від королівської влади;

3) XVIII–XX ст. – Кодифікація права, прийняття Конституції (у США, Польщі, Франції тощо), поява галузевих кодексів (Цивільний кодекс Франції 1804 р., Цивільне укладення Німеччини 1896 р.), створення національних правових систем.

До *англосаксонської правової сім'ї* належать національно-правові системи Великобританії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та ін.

Ця сім'я характеризується такими ознаками:

- основним джерелом права виступає судовий прецедент (правила поведінки, сформульовані суддями в їх рішеннях по конкретній справі, і які поширюються на аналогічні справи);

- провідна роль у формуванні права (правотворчості) відводиться суду, який у цьому зв'язку займає особливе становище в системі державних органів;

- на першому місці перебувають не обов'язки, а права людини і громадянина, що захищаються насамперед у судовому порядку;

- основне значення має в першу чергу процесуальне (процедурне, доказове) право, яке багато в чому визначає право матеріальне;

- немає кодифікованих галузей права;

- відсутній класичний розподіл права на приватне і публічне;

- широкий розвиток статутного права (законодавства), а юридичні звичаї виступають як допоміжні, додаткові джерела;

- юридичні доктрини, як правило, носять суто прагматичний, прикладний характер.

У своєму становленні англосаксонська правова сім'я пройшла чотири головних етапи:

1) до 1066 р. (нормандське завоювання Англії) – відсутність загального для всіх права; основним джерелом права були місцеві звичаї, різні для кожного регіону;

2) 1066–1485 рр. (від нормандського завоювання Англії до встановлення влади династії Тюдорів) – централізація країни,

створення на противагу місцевим звичаям загального права для всієї країни, яке відправляли королівські суди;

3) 1485–1832 рр. – Період розквіту загального права і його занепаду; норми загального права стали відставати від реальної дійсності: по-перше, загальне право було занадто формальним і громіздким, що знижувало його ефективність, по-друге, справи, які було складно або неможливо вирішувати, спираючись на загальне право, почали вирішуватися за допомогою виниклого «права справедливості», яке самостійно творив англійський лорд-канцлер (представник короля), виходячи з принципів справедливості;

4) 1832 р. – наші дні – судова реформа 1832 р. в Англії, в результаті якої судді отримали можливість на свій розсуд вирішувати юридичні справи, спираючись як на загальне право, так і на власне переконання справедливості (тобто при розгляді справ суддями беруться до уваги як зразки вирішення подібних справ у минулому – судові прецеденти, так і думка суддів, заснована на їх власному розумінні справедливості, – «судді творять право, право є те, що говорять про нього судді»); поширення цієї системи на англійські колонії, де вони реалізовувалися, узгоджуючись з місцевою специфікою.

До *сім'ї релігійного права* відносять правові системи таких мусульманських країн, як Іран, Ірак, Пакистан, Судан та ін., а також індуське право громад Індії, Сінгапуру, Бірми, Малайзії та ін.

Серед ознак цієї правової сім'ї можна виділити такі:

- головний творець права – Бог, а не суспільство, не держава, тому юридичні розпорядження дані раз і назавжди, в них потрібно вірити і відповідно суворо дотримуватися;

- джерелами права є релігійно-моральні норми і цінності, що містяться, зокрема, в Корані, Сунні, Іджмі і поширюються на мусульман, або в Шастрах, Ведах, законах Ману і т.д. і діють щодо індусів;

- дуже тісне переплетення юридичних положень з релігійними, філософськими та моральними постулатами, а також з місцевими звичаями утворює у своїй сукупності єдині правила поведінки;

– особливе місце в системі джерел права займають праці вчених-юристів, що конкретизують і тлумачать першоджерела і лежать в їх основі конкретні рішення;

– відсутній розподіл права на приватне і публічне;

– нормативно-правові акти мають вторинне значення; судова практика у власному розумінні слова не є джерелом права; багато в чому заснована на ідеї обов’язків, а не прав людини (як це має місце в романо-германській та англосаксонській правових сім’ях).

До сім’ї *традиційного права* відносять правові системи Мадагаскару, ряду країн Африки і Далекого Сходу.

Ознаками такої правової сім’ї є такі:

– домінуюче місце в системі джерел права займають звичаї і традиції, що мають, як правило, неписаний характер і передаються з покоління в покоління;

– звичаї і традиції являють собою синтез юридичних, моральних, міфічних розпоряджень, сформованих природним шляхом і визнаних державами;

– звичаї і традиції регулюють відносини в першу чергу групи спільнот, а не окремих індивідів;

– нормативні акти мають вторинне значення, хоча їх приймається останнім часом все більше і більше;

– судова практика (правовий прецедент) не виступає як основне джерело права;

– судова влада керується ідеєю примирення, відновлюючи згоду в громаді і забезпечуючи її згуртованість;

– юридична доктрина не відіграє суттєвої ролі в юридичному житті таких товариств;

– архаїчність багатьох її звичаїв і традицій.

Таким чином, правові сім’ї неоднорідні. У кожній з перерахованих сімей є свої відмінні особливості, одночасно неминуче присутні і риси, властиві будь-якому праву і будь-якій правовій системі. Загальна ознака – всі вони виступають як регулятори суспільного життя, засоби управління суспільством, виконують охоронну, захисну і примусову роль, стоять на сторожі прав людини і громадянина.

У ході історичного розвитку людства виникла об'єктивна необхідність у створенні спільноти держав з метою забезпечення їх спільних інтересів. На сучасному етапі нараховується близько семи тисяч міжнародних організацій, з них близько 300 – міжурядових. Це дозволяє говорити про систему міжнародних організацій, у центрі якої перебуває ООН.

Міждержавно-правові системи мають складну структуру, адже в їхньому соціальному просторі функціонує як національне (внутрішньодержавне), так і міжнародне (універсальне та автономне) право.

Міждержавна правова система як цілісна впорядкована сукупність суб'єктів міжнародного права, як і будь-яка інша правова система, складається з трьох основних частин: інституційної, функціональної та нормативної. До інституційної частини входять суб'єкти міжнародного права, що є її елементами (в основному – держави та міждержавні організації).

Третя частина міждержавно-правової системи – нормативна. У міжнародно-правовій літературі виділяють три групи правових норм: 1) норми міжнародного публічного права, які є узгодженими правилами держав та міждержавних організацій та фіксуються у міжнародних договорах, звичаях; 2) норми міжнародного приватного права, що регулюють невладні відносини фізичних та юридичних осіб (наприклад, цивільно-правові договори); 3) норми «внутрішнього» права міжнародних організацій, що регламентують неміждержавні відносини власного характеру (наприклад, субординаційні відносини структурних підрозділів чи службовців міжнародної організації). Остання група норм називається міжнародними адміністративними правилами. У літературі підкреслюється, що міждержавна організація для кожного виду відносин створює свою групу норм – публічно-правових, приватноправових, адміністративних правил. Для ефективного функціонування вищевказаної сукупності норм важливою є їх уніфікація.

Вважається, що міжнародно-правова норма повинна відповідати таким вимогам: 1) бути здатною до регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права; 2) бути для цих суб'єктів обов'язковою до виконання; 3) мати загальний характер. Якщо

перша вимога стосується властивостей норми як регулятора відносин, то під другою розуміється юридична сила норми, третя ж пов'язана з дією норми на невизначену кількість випадків.

Можна зазначити, що міждержавно-правові системи відрізняються між собою завданнями, які вони покликані виконувати, а також відповідним рівнем їх нормативності. Вони складаються з таких суб'єктів міжнародного права, як держави та міждержавні організації. Правові відносини між цими та іншими суб'єктами встановлюються на основі норм міжнародного права. Метою їх функціонування є досягнення міжнародного правопорядку.

Викладене дає підстави для визначення основних юридичних ознак, що є характерними для міждержавно-правових систем: 1) функціонування їх у межах, визначених установчим договором відповідної міждержавної організації, та відповідно до загальновизнаних міжнародно-правових норм та принципів; 2) наявність таких елементів – суб'єктів міжнародного права, як держави, міжнародні організації та інші суб'єкти міжнародного права; 3) наявність міжнародних правових відносин; 4) наявність міжнародно-правових норм та інших юридичних засобів впорядкування цих відносин; 5) наявність такої мети, як досягнення міжнародного правопорядку. Таким чином, міждержавно-правова система – це цілісна структурно впорядкована за допомогою міжнародно-правових норм та інших юридичних засобів стійка взаємодія суб'єктів міжнародного права, що забезпечує належний міжнародний правопорядок, як необхідну передумову функціонування світової системи в цілому та регіональних її систем зокрема. За колом суб'єктів можна виділити універсальну міжнародно-правову систему (ООН) та регіональні (європейські, американські, африканські тощо). Останні, в свою чергу (наприклад, європейські), можна класифікувати за колом питань, які вони покликані розв'язувати.

Розвиток міждержавних правових систем характеризується такими тенденціями: 1) зростанням кількості правових систем міждержавних об'єднань, необхідних для вирішення вузьких (специфічних) проблем взаємодії; 2) збільшенням наднаціональних повноважень у цілому ряду суб'єктів міжнародного права; 3) посиленням регіоналізації при виникненні нових систем; 4) підвищенням ролі нормативної інтеграції.

Тема 3. Держава та право перехідного типу

Загальний зміст теми: поняття перехідного типу держави та права. Типові кризи і «хвороби держави». Причини і передумови виникнення кризового стану держави та суспільства. Особливості перехідного типу держави та права в Україні.

Специфічні особливості держави та права перехідного типу. Характеристика конкретно-історичних умов перехідного типу держави та права. Альтернативність подальших шляхів у розвитку суспільства.

Пріоритетні завдання держави в перехідний період. Характеристика основних підходів до визначення ролі і місця держави в перехідний період. Концепції ліберальної та соціал-демократичної держав. Ліберальна трансформація в постсоціалістичних країнах. Концепція «ідеальної моделі переходу до демократії» і стадії реалізації такої моделі.

Проблеми розвитку законодавства в перехідний період.

У юридичній літературі поряд з розглядом проблем, що стосуються традиційних типів держав і правових систем, певна увага приділяється також проблемам держави і права перехідного типу.

Перехідний стан держави і права не є чимось незвичайним, а тим більше винятковим станом для якогось регіону або ж окремо взятої країни. Це явище – загальне для всіх держав і правових систем, об'єктивно існуюче в усіх країнах і регіонах світу. Воно має місце протягом усієї історії розвитку держави і права. При цьому немає якогось принципового значення, згідно з якими критеріями (формаційний підхід, цивілізаційний підхід до типології) відбувається типологія держав і правових систем. Міжтиповий, перехідний стан держави і права як об'єктивно існуюче явище зберігається в будь-якому випадку, незалежно від того, як типи держави і права та сам їх перехідний стан розуміється або як вони називаються.

Згідно зі сформованим у науковій літературі уявленням під перехідним типом (видом, станом) держави і права розуміють певний визначений, міжтиповий стан, що виникає у держави і права при переході їх від одного типу до іншого.

Саме такі перехідні стани привертають до себе увагу дослідників, що займаються проблемами держави і права не тільки у звичайних стабільних умовах їх розвитку і функціонування, але і в екстремальних, кризових ситуаціях. Адже у держави і права, так само як і у будь-якого іншого соціального організму, бувають періоди не тільки злетів, бурхливого зростання і розвитку, але і періоди затяжних криз, хвороб, нарешті, періоди їх поступового згасання і падіння.

Вивчення причин та історії хвороб держави і права, так само як і вражаючих їх криз, має дуже важливе значення не тільки в теоретичному, але і в практичному плані. Воно допомагає не тільки глибше й різнобічно зрозуміти сутність і зміст перехідного стану тієї чи іншої держави і права, а й установити правильний діагноз їх кризових захворювань, а разом з тим і визначити найбільш оптимальні шляхи і засоби виходу із ситуації.

Перехідний стан сучасного суспільства, а разом з ним держави і права, значною мірою відрізняється від їх перехідного стану більш ранніх століть. Серед таких *особливих характеристик* вказується, зокрема, на те, що: а) перехідні явища і процеси на сьогодні мають не локальний, як це було раніше, а глобальний характер; б) для переходу на новий щабель еволюції в силу особливостей розвитку сучасного суспільства вже недостатньо тільки політичних і соціально-економічних змін, а необхідно враховувати і «нову модель взаємодії людини і природи», брати до уваги «не лише соціальні, а й ноосферні зміни», в) загрози, які підстерігають сучасне суспільство в переломну епоху, «створюють об'єктивні передумови як для об'єднувального процесу в політичній, економічній, екологічній та інших суспільних сферах, так і для вироблення нових моральних норм», г) у перехідний період на сучасному етапі розвитку суспільства надзвичайно зростають, порівняно з минулим, можливості «активного втручання людини в хід перетворювальних процесів».

Держава і право перехідного типу володіють всіма тими ж ознаками і рисами, які властиві будь-яким державі і праву. Однак, на відміну від держав і правових систем «класичних» типів

(рабовласницький, феодальний і т.п.), вони мають також і свої *специфічні особливості*. Серед них можна назвати такі:

1. Всі держави та правові системи перехідних типів виникають, за загальним правилом, у результаті різних соціальних потрясінь у вигляді революцій, воєн, невдалих радикальних реформ.

Залежно від конкретно-історичних умов тієї чи іншої країни форми, темпи, засоби впливу революцій чи інших їм подібних соціальних явищ на державне і суспільно-політичне життя, так само як і зумовлені цим впливом темпи становлення нової держави і права – далеко не однакові.

2. Перехідний стан держави, права і самого суспільства містить у собі декілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної та державно-правової матерії, альтернативу розвитку держави, права і суспільства по тому чи іншому шляху.

Наявність реальної альтернативи в перехідний період, можливість справжнього вибору шляху розвитку держави і права визначається багатьма об'єктивними і суб'єктивними факторами. Серед них: економічні можливості держави і суспільства, співвідношення антагоністичних політичних сил, інтелектуальні можливості новоявлених політичних лідерів, ступінь їхньої політичної ангажованості і залежності ззовні, характер ідеологічних установок можновладців й опозиції, здатність їх до компромісів, а також до сумісного вироблення концепції розвитку перехідної держави і права, до проведення основних її положень у життя, рівень їх політичної гнучкості і ступінь їх ідеологічної зашореності та ін.

3. Перехідний стан держави, права і самого суспільства, на базі якого вони виникають і розвиваються, неминуче пов'язаний з різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, ослабленням матеріальної основи держави і правової системи, різким падінням рівня життя значної частини населення.

Деякі автори цілком справедливо вказують на те, що такі експерименти нерідко призводять до громадянських воєн та інших негативних соціальних наслідків. У таких умовах уряди деяких країн найчастіше «виявляються нездатними зупинити прогресуючу

інфляцію і нейтралізувати негативні наслідки, породжені тривалою економічною невизначеністю».

4. Для перехідного типу держави і права властиве тимчасове ослаблення їх соціальних і політичних основ у силу переоцінки соціально-політичних цінностей серед значної частини населення, що відбувається у країні, і неминучих при цьому коливань між старою і новою державною владою і політичною елітою, у силу соціального напруження, суспільного сум'яття і хаосу, що нерідко при цьому виникають.

5. Перехідний тип держави і права, крім названих особливостей, відрізняється, як правило, домінуванням у системі поділу державної влади виконавчо-розпорядчої влади.

Обумовлюється це як об'єктивними факторами, так і суб'єктивними. Серед об'єктивних чинників виділяються насамперед природа і характер виконавчо-розпорядчої (або просто виконавчої) влади, а саме: її мобільність, оперативність, дієвість, здатність до швидкої концентрації та ефективного використання матеріальних, духовних, фінансових та інших засобів.

Серед суб'єктивних факторів важливе значення мають економічні, політичні та інші інтереси окремих груп людей або конкретних осіб, що здійснюють вирішальний вплив на виконавчу владу, а також професійні та особисті якості людей – безпосередніх носіїв виконавчої влади.

6. Поряд із зазначеними ознаками і рисами держава і право перехідного типу відрізняються й іншими особливостями. Серед них: підвищення ролі і значення суб'єктивного фактора в розвитку держави і права в перехідний період; органічне поєднання в державно-правовому механізмі перехідного періоду елементів старого і нового; періодична зміна в процесі розвитку суспільства в перехідний період державних форм і режимів та ін.

Перехідний період у розвитку будь-якої країни – це особливий етап еволюції не тільки держави і права, а й самого суспільства, на базі якого вони виникають і розвиваються, економіки, політичного і соціального життя, ідеології. Процес переходу від одного типу держави і права до іншого вже в силу цього є досить складним, багатограним і досить суперечливим процесом, що

відбувається як у сфері державно-правового, так і суспільно-політичного життя.

Перебуваючи в центрі такого процесу і здійснюючи на нього, як правило, величезний вплив, держава в цей період вирішує два взаємопов'язані між собою і доповнюючі одне одним комплексні завдання або, точніше, групи завдань. Одна з них пов'язана з реорганізацією самого державного механізму – зміною його сутності, змісту, форм організації, методів діяльності, структури. Інша ж група завдань стосується змін у суспільстві, реформування економіки, встановлення нових орієнтирів у внутрішній і зовнішній політиці, формування нової офіційної ідеології.

У прямій залежності від характеру та видів завдань, що стоять у перехідний період перед державою, перебувають і основні напрями її діяльності. Величезне значення серед них має історичний фактор. Суть його полягає в тому, що, незважаючи на загальну назву «перехідний період» і загальні ознаки і риси, властиві будь-якому перехідному типу держави і права, конкретний їх зміст, а отже, зміст основних напрямів діяльності держави і розв'язуваних нею завдань обумовлюються в кожному випадку історичним досвідом розвитку конкретного суспільства, рівнем розвитку економіки конкретної країни, характером і типом відносин, що склалися в суспільстві.

На питання про основні напрями діяльності та характер завдань, розв'язуваних такими державами на сучасному етапі, ні в юридичній, ні в іншій науковій літературі немає однозначної відповіді. Це обумовлюється різними підходами до визначення метода і ролі держави в перехідний період, а також різними політичними та ідеологічними поглядами. Як правило, виділяють *чотири таких підходи*.

Перший з таких підходів до встановлення місця і ролі держави в перехідний період зводиться до того, що держава розглядається як «всеохоплюючий» і «всюди проникаючий» феномен. Таке трактування держави перехідного типу асоціюється з тоталітарною державою і, природно, не має жодної перспективи.

Другий підхід до визначення місця і ролі перехідної держави зводиться до того, що вона, будучи «тотально корумпованою

державою», покликана виражати волю і захищати інтереси правлячої корумпованої еліти. Численні приклади існування такої держави демонструють країни «третього світу» і частково нові, перехідні від соціалізму до капіталізму держави.

Третій підхід асоціюється з формуванням і функціонуванням у перехідний період розвитку суспільства ліберальної держави, основні напрями діяльності якої і завдання зводяться виключно до «забезпечення суспільства лише всім самим необхідним». Цей підхід на Заході є найбільш поширеним і в політико-ідеологічному плані вважається одним із найперспективніших при переході від планової, централізованої економіки до ринкової, децентралізованої економіки, від соціалізму до капіталізму.

Політичною та ідеологічною базою такого підходу служать ідеї лібералізму, сформульовані ще в кінці XVIII – початку XIX ст. таким відомим ідеологом буржуазії, як англієць І. Бентам (1748–1832 рр.), та адаптовані до нових умов у міру розвитку суспільства.

Згідно з основними постулатами лібералізму державі й праву в перехідний період відводиться, порівняно зі стихійними процесами саморегулювання, що відбуваються в різних сферах життя суспільства та економіки, досить пересічна роль. У сфері економічних відносин вона повинна виконувати лише функції держави – «нічного сторожа», охороняючи цю сферу ззовні і не втручаючись у суспільні відносини, що виникають в її межах. Держава не повинна втручатися ні в процес виробництва, ні в процес обміну, ні в процес розподілу вироблених продуктів і товарів. Основним цільовим призначенням держави і «предметом законотворчості» «має бути загальне благо. Загальна користь повинна бути основою всякого міркування в сфері законодавства».

Четвертий підхід до визначення місця і ролі держави в перехідний період асоціюється зі створенням і функціонуванням замість зникаючої з політичної арени соціалістичної, а точніше псевдосоціалістичної, держави соціал-демократичної. Найважливішою особливістю останньої, на думку західних експертів, є насамперед те, що вона, порівняно з ліберальною або будь-якою іншою проектованою для створення в перехідний період державою,

володіє максимально високим рівнем соціальної відповідальності перед населенням.

Важливими завданнями і відповідними їм основними напрямками діяльності держави соціал-демократичної орієнтації в перехідний період є такі: а) перебудова системи соціального страхування та соціального забезпечення на новий, соціал-демократичний лад; б) введення в систему освіти та медичного забезпечення, які до цього були і значною мірою залишаються прерогативою держави, поряд з публічними елементами приватних елементів; в) удосконалення системи фізичного і духовного виховання громадян з метою прищеплення їм нових соціальних, політичних, почасти етичних та інших цінностей; г) перебудова трудових відносин у змінених умовах на новий, «партнерський» лад; д) зосередження уваги та зусиль відповідних державних органів у сфері економіки не тільки і навіть не стільки на макроекономічних, скільки на мікроекономічних проблемах та ін.

У тематичній літературі колишніх соціалістичних країн, які перебувають у перехідному стані, щодо ролі держави і права в цих умовах стала розроблятися концепція певної ідеальної моделі або «ідеального типу переходу до демократії». За задумом її авторів, вона повинна поєднувати в собі на різних стадіях її реалізації одночасно риси і лібералізму, і соціал-демократизму та інших їм подібних «ізмів».

Усього виділяється чотири стадії реалізації такої моделі: 1) лібералізація політичного життя, що припускає інституціоналізацію громадянських свобод, контрольоване «часткове відкриття» режиму; 2) демонтаж застарілих інститутів – складових частин колишньої політичної системи; 3) демократизація суспільно-політичного життя країни; 4) вжиття заходів до «ресоціалізації» громадян, тобто до позитивного сприйняття нових цінностей і новостворюваної політичної системи.

Кожному етапу розвитку суспільства, його економічному, соціально-політичному, культурному та іншим рівням завжди відповідає певний рівень розвитку законодавства. Законодавство перехідного періоду являє собою систему нормативно-правових актів, що діють на цьому етапі в тій чи іншій країні.

У перехідний період, в силу його динамічності та відносної швидкоплинності, особливо яскраво проявляється як реальний, так і формальний характер конституції та інших конституційних актів; проявляється збіг чи, навпаки, розбіжність формальної, писаної конституції з реальною, життєвою «конституцією» – самим життям з усіма його труднощами і суперечностями; виявляється адекватність або ж неадекватність відображення в конституції реальних економічних і соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, а відповідно, її реальність або ж штучність.

У тому випадку, якщо законодавство адекватно відображає і відповідно закріплює сформовані і ті, що тільки формуються в суспільстві і державі перехідного типу відносини, воно, безсумнівно, сприяє і навіть прискорює розвиток цих відносин, а разом з ними – розвиток суспільства, держави і права. В іншому ж випадку воно штучно гальмує їх еволюцію.

У зв'язку з особливостями перехідного періоду, і в першу чергу з його швидкоплинністю і динамізмом, у вітчизняній і зарубіжній літературі неодноразово поставало питання про реальну можливість і доцільність прийняття на цьому етапі нових конституцій. Цілком логічно і закономірно при цьому ставилося питання, чи можна взагалі в умовах, коли різко і досить радикально змінюється економічне, соціально-політичне та інші середовища створити фундаментальний, довго працюючий, а не спонтанний нормативно-правовий акт у вигляді конституції, який би адекватно відображав і ефективно закріплював подібні швидкоплинні суспільні відносини.

З'ясовуючи *особливості законодавства перехідного періоду* порівняно з неперехідним, звичайним періодом його розвитку, не можна не звернути увагу також на такі чинники і обставини.

1. Необхідно зазначити, що за допомогою конституційного законодавства, і в першу чергу за допомогою самих конституцій, створюються умови для нового конституційного – державного і суспільного ладу.

2. Характерною особливістю конституційного законодавства перехідного періоду є, крім названих, також те, що багато які з

пострадянських конституцій проголошуються основним законом прямої дії (наприклад, ст. 8 Конституції України).

3. За допомогою законодавства перехідного періоду створюються умови для формування нової системи економічних відносин у суспільстві, для становлення і розвитку економічної основи нового державного ладу.

4. У законодавчому порядку закріплюються нові принципи організації та функціонування державного та суспільно-політичного життя.

5. У законодавстві перехідного періоду більш значна увага приділяється основним правам і свободам громадян. Явище це цілком природне і легко пояснюється, якщо мати на увазі такі дві обставини. По-перше, те, що перехід від будь-якої тоталітарної, авторитарної чи іншої їм подібної системи до явно демократичної повинен супроводжуватися реальним декларуванням основних прав і свобод. По-друге, розширення прав і свобод громадян є для світової цивілізації цілком природним та історично обумовленим процесом. Так, фактично кожна конституція, прийнята в перехідний період, містить у собі окрему главу або навіть розділ, присвячений основним правам, свободам і обов'язкам громадян. Принципово важлива проблема з правами та свободами в перехідний період, так само як і в інший час, полягає в тому, що вони досить широко декларуються, але далеко не завжди гарантуються і реалізуються.

6. У законах перехідного періоду, порівняно з нормативно-правовими актами попередніх періодів розвитку суспільства і держави, не тільки проголошується більш широке коло прав і свобод громадян, а й більш відкрито і розгорнуто визначаються їх обмеження.

7. Важливою особливістю законодавства перехідного періоду, порівняно з колишнім періодом, є визнання пріоритету міжнародного права перед внутрішньодержавним (національним) правом.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема 4. Теоретичні проблеми праворозуміння

Загальний зміст теми: різноманіття підходів до виявлення сутності права. Еволюція уявлень про право. Ідеалізм і реалізм у праворозумінні. Типологія праворозуміння. Основні концепції праворозуміння. Юридичний (ius) тип праворозуміння і поняття права. Юснатуралізм. Юридичний лібертаризм. Принцип формальної рівності. Переваги і недоліки природно-правового підходу до праворозуміння.

Легістський (lex) тип праворозуміння і поняття права. Легізм і «юридичний позитивізм». Легістська лінгвістика. Антропологічний напрям праворозуміння. Позитивізм у праворозумінні: сутність та історичні корені. Юридичний позитивізм і його сучасні форми. Історична юриспруденція та її школи. Соціологічна юриспруденція та її основні напрями. Концепція «живого права» Є. Ерліха. «Школа реалістів».

Проблеми сучасного праворозуміння. Суть інтегративного підходу. Правовий поліцентризм і правовий плюралізм в юриспруденції.

Проблеми протиставлення природного і позитивного права. Проблеми дуалізму одночасно діючих систем права.

Питання, пов'язані з вибором та обґрунтуванням типу праворозуміння, належать до числа найбільш принципових і дискусійних проблем теорії. Вся історія розвитку юриспруденції – це історія протиборства різних типів праворозуміння, тобто різних підходів до розуміння того, що є сутність права як специфічного явища соціального життя.

Вивчення права та його сутності належить до фундаментальних проблем правової теорії. Теоретичне осмислення феномена

«право» своїм корінням сягає ще в епоху Античності і триває до сьогодні. Однак єдиної концепції праворозуміння не склалося. Існує гносеологічна причина різних підходів до розуміння права. У процесі пізнання завжди існує можливість захопитися якоюсь однією стороною досліджуваного явища, не помітивши або залишивши в стороні інші. Крім того, право, як і саме суспільство, перебуває в перманентному процесі розвитку і еволюції. У зв'язку з цим В. К. Бабаєв справедливо стверджує, що «історія суспільства – це історія прогресуючої еволюції, ролі й значення права в житті суспільства».

Саме сутність права, виражена в його понятті, визначає побудову загальної теорії права (яка являє собою конкретизоване, розгорнуте поняття права), а через неї впливає на формування доктрини права (тобто вчення про позитивне право) і догми права (загальноприйнятих в юриспруденції положень про позитивне право), істотно впливаючи на правотворчу та правозастосовну діяльність. Тому неправильно думати, ніби спори про поняття права – це якийсь абстрактний рівень аналізу правових явищ, відірваний від конкретних життєвих проблем.

Тому вся проблема права в самому широкому і філософському сенсі слова – це спочатку і, по суті, завжди лише питання нашого праворозуміння. Адже у власному розумінні слова так звана правова проблематика (що включає, і питання практичної реалізації правових норм) є продуктом нашої свідомості, результатом відображення і соціально-суб'єктивної інтерпретації реально існуючих соціальних закономірностей, тенденцій, зв'язків, відносин, протиріч тощо.

Тип праворозуміння являє собою теоретико-методологічний підхід до формування образу права, здійснюваний в рамках певної методології аналізу з позицій того чи іншого теоретичного бачення проблеми.

Історія і теорія правової думки та юриспруденції пронизані боротьбою двох протилежних типів праворозуміння. Ці два типи розуміння права і трактування поняття права умовно можна позначити як юридичний (від *ius* – право) і легістський (від *lex* – закон) типи праворозуміння і поняття права.

Відмінність цих двох типів праворозуміння полягає в тому, що, згідно з *легістським підходом*, під правом мається на увазі продукт держави (його влади, волі, свавілля), право – наказ (примусовий припис, правило, норма, акт) офіційної (державної) влади, і лише це є право. Тут право зводиться до примусово-владних звичаїв, до формальних джерел так званого позитивного права (законів, указів, постанов, судових прецедентів і т.д.), тобто до закону – до того, що офіційно наділено нині і в визначеному місці законною (владно-примусовою) силою.

Таке легістське ототожнення права і закону (позитивного права) є принципом і змістом так званого «юридичного позитивізму» (і неопозитивізму), який, по суті, є не юридичним, а саме легістським позитивізмом. Легістське (позитивістське) праворозуміння притаманне різним етатистським, авторитарним, деспотичним, диктаторським, тоталітарним підходам до права.

Для *юридичного типу* праворозуміння, навпаки, характерна та чи інша версія (варіант) розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом (у тій чи іншій формі) мається на увазі щось об'єктивне, не залежне від волі, розсуду або сваволі законовстановлюючої (державної) влади, тобто певне, відмінне від інших соціальне явище (особливий соціальний регулятор і т. д.) зі своєю об'єктивною природою і специфікою, своєю сутністю, специфічним принципом і т. д.

У рамках самого юридичного типу праворозуміння можна виділити два різних підходи: 1) *природно-правовий підхід*, що виходить з визнання природного права, яке протиставляється праву позитивному (сам термін «позитивне право» виник у середньовічній юриспруденції), 2) *лібертарно-юридичний підхід*, який виходить з розрізнення права і закону (позитивного права) і під правом (у його відмінностях і співвідношенні з законом) має на увазі не природне право, а буття і нормативне вираження (конкретизацію) принципу формальної рівності.

Протягом тривалого часу юриспруденція розвивалася в руслі концепції правового дуалізму, для якої було характерно визнання (і в теорії, і на практиці) існування двох типів права – природного права, що випливає з природи людини, природи речей або

якогось універсального вселенського порядку, і позитивного права, встановленого державою, при цьому в міру становлення в Західній Європі абсолютних монархій усе більш затребуваним владою ставав той напрям юридичної думки, який зводив все право лише до позитивного права, тобто закону (у широкому сенсі цього слова, що включає в себе і судовий прецедент, і санкціонований юридичний звичай). Іноді такий підхід називають формально-догматичним, оскільки всю теорію права він, по суті, обмежує догмою позитивного права (тобто описом, узагальненням, класифікацією і систематизацією законодавства).

Легізм був історично першим, найбільш розвиненим, але не єдиним напрямом позитивістської юриспруденції. Нерідко терміном «легізм» позначають усю позитивістську юриспруденцію в цілому. Однак для більш повного висвітлення всього різноманіття підходів до розуміння права доцільно виділити в рамках позитивістського типу праворозуміння поряд з легізмом також *соціологічне і антропологічне спрямування*.

У рамках юснатуралізму «відмінність і співвідношення природного права і позитивного права – це не співвідношення правової сутності (у вигляді природного права) і правового явища (у вигляді позитивного права), а протиставлення природного права (як єдиного справжнього права – і справжньої правової сутності, і разом з тим справжнього правового явища) і позитивного права (як несправжнього права – несправжнього і як сутність, і як явище)». Тут критерієм оцінки правової природи позитивного права є природні права людини, які при цьому виступають не як абстрактний теоретичний принцип, а як реально діюче справжнє право. Звідси і властивий природно-правовим концепціям правовий дуалізм, тобто уявлення про дві одночасно діючі системи природного та позитивного права.

Кожен із перерахованих вище підходів до розуміння права несе в собі важливі пізнавальні можливості, які затребувані сучасною соціально-правовою практикою. Саме цією обставиною значною мірою обумовлені численні спроби побудови так званих інтеграційних концепцій праворозуміння, що намагаються поєднати різні підходи до розуміння права.

Природне право не є якоюсь особливою системою юридичних норм: воно являє собою певний набір соціально-правових прагнень суспільства, звернених до держави і заснованих на ідеї існування у людини природних, невідчужуваних прав, обумовлених самою людською природою, таких як право на життя, свободу, рівність, право на щастя, на справедливе ставлення до людини та ін.

Ідея природного права, природних прав людини еволюціонувала разом з розвитком суспільства і права. Основний зміст ідеї природного права з самого початку її зародження полягав у тому, що природні права людини висувалися як якийсь орієнтир, критерій для оцінки правового змісту закону писаного права). Ще знаменитий оратор і державний діяч Стародавнього Риму Марк Туллій Цицерон говорив: «Несправедливий закон не створює право». Природні права розумілися як вічні та незмінні, раз і назавжди встановлені людською природою.

Принципово новим кроком у розвитку природно-правового типу праворозуміння стало вчення про моральний закон І. Канта. Моральний закон, або категоричний імператив, І. Канта говорить: «Роби так, щоб максима твоєї поведінки могла бути разом з тим і принципом загального законодавства». Це положення сходить до знаменитого «золотого правила» нормативної регуляції, прийнятого християнством від греко-римської правової думки: «Отже, в усьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, так чиніть і ви з ними». Але оскільки люди в своїй поведінці далеко не завжди керуються зазначеною моральною максимою, то, зазначав І. Кант, виникає потреба в такому обмеженні індивідуальної свободи, яке перешкоджало б перетворенню її в свавілля. Цій меті і служить право, що виступає як сукупність факторів, які забезпечують «обмеження свободи кожного умовою згоди її з такою ж свободою кожного іншого, наскільки це можливо за загальним законом».

Як теорія, ідея природного права оформилася в XVII–XVIII ст., ставши ідеологічною зброєю буржуазії проти феодально-абсолютистських порядків. Вона отримала розвиток у працях Гуго Гроція, Руссо, Монтеск'є, Дідро, Вольтера, Штаммлера та ін.

Теорія природного права розвивалася за двома основними напрямками:

1) неотомістська теорія (новітня інтерпретація середньовічного вчення Фоми Аквінського), згідно з якою джерелом природного закону є Бог (прихильники – Ж. Марітен, В. Катрайн, І. Месснер);

2) «світська» доктрина, яка виходить з розрізнення права і закону, наполягає на існуванні для писаного права якоїсь етичної першооснови (природного права), що базується на принципі справедливості.

Отже, серед моментів, що характеризують зміст і розвиток доктрини природного права, можна назвати:

а) твердження про існування природних, вічних, невідчужуваних і незмінних прав людини, обумовлених самою її природою;

б) розрізнення права і закону;

в) ідею «природного права з мінливим змістом», що враховує реальні процеси розвитку прав людини разом з розвитком суспільства;

г) існування різних напрямів розвитку природно-правової теорії.

Як самостійний, теоретично осмислений напрям правової думки позитивістська юриспруденція почала формуватися в Західній Європі в ранній буржуазний період її розвитку. Спочатку цей напрям було представлено лише легістським позитивізмом (соціологічна і антропологічна течії в рамках позитивістського праворозуміння з'явилися значно пізніше). Родоначальниками легістського позитивізму вважаються англійський філософ і політичний мислитель Т. Гоббс і англійський юрист Д. Остін. Суть підходу до права цих учених та їх послідовників полягала в трактуванні права як наказу суверенної влади, направленого до підданих. «Правова сила закону, – зазначав Т. Гоббс, – полягає тільки в тому, що він є наказом суверена». «Право, – зазначав Д. Остін, – це агрегат правил, встановлених політичним керівником або сувереном».

У межах легістської юриспруденції, що розвивається в руслі «позитивізму законів», виділяють *юриспруденцію понять* (формально-догматичну юриспруденцію), яка займається в основному

«аналізом загальних юридичних понять, виведенням з них більш конкретних понять, їх комбінаторикою з метою отримання нових знань про право», і *юриспруденцію інтересів*, що являє собою соціологізований варіант легізму.

Основоположником *юриспруденції інтересів* є німецький юрист Р. Ієрінг. Юриспруденція інтересів пов'язує процес пізнання права не з аналізом законодавчих текстів, а з вивченням соціальних інтересів, що лежать в основі тих чи інших законодавчих рішень. Призначення права Р. Ієрінг бачив у забезпеченні загальних інтересів проти агресивного приватного інтересу, що загрожує загальним засадам. У цьому сенсі він визначав право як захищені державою інтереси. Захищений інтерес за Р. Ієрінгом – це інтерес, який захищається державою шляхом закріплення його в законодавстві і реалізація якого забезпечується примусовою силою держави. У цьому сенсі концепція права Р. Ієрінга не виходить за рамки легістського праворозуміння.

На відміну від юриспруденції інтересів, в рамках якої легізм поєднується з елементами соціологічного підходу, *юриспруденція понять* (формально-догматична юриспруденція) заснована на чисто легістському типі праворозуміння. Саме тут право повністю ототожнюється з законом, а сам закон трактується абсолютно формально. Для такого типу праворозуміння характерне прагнення очистити норму закону від будь-яких зв'язків з її соціальним контекстом.

Найбільш послідовно ця установка була реалізована в рамках *неопозитивістського підходу* до права, розробленого австрійським юристом Г. Кельзенем. Завдання свого «чистого вчення про право» він бачив у тому, щоб очистити право від усього неправового, а правознавство – від усіх його міждисциплінарних зв'язків з іншими науками про суспільство. Критикуючи під цим кутом зору характерне для природно-правових концепцій змішання права і моралі, сам Г. Кельзен вважає основною ознакою права його примусовість.

Підводячи підсумки розгляду легістського типу праворозуміння, можна сказати, що суть цього підходу – ототожнення права і закону (у широкому сенсі цього слова), заперечення сутнісної

специфіки права як особливого соціального явища, яке володіє самостійною соціальною цінністю, відсутність критеріїв відмінності права від свавілля, визнання як головної ознаки права його похідного від держави примусового характеру, трактування права як інструменту в руках держави.

Формування *соціологічного підходу* до права як самостійного напрямку праворозуміння пов'язують з ім'ям австрійського юриста Є. Ерліха і його *концепцією «живого права»*. Суть цієї концепції така: «Центр ваги розвитку права перебуває не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». «Живе право» Є. Ерліх визначав як внутрішній порядок людських союзів (держави, сім'ї, корпорації тощо). «Живе право», вважав він, є результатом спонтанного процесу правотворчості в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів, адміністрації, чиновників). Концепція «живого права» Є. Ерліха отримала також назву концепції «вільного права» або *судейського розсуду*, оскільки судді, на думку Є. Ерліха, повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», що бере початок у самому суспільстві, у фактичних суспільних відносинах.

Ще одна течія у рамках соціологічного позитивізму, що розвивалася під впливом вчення Є. Ерліха про «живе право», представлена *школою «реалістів»*, яка склалася в США в першій половині XX ст. Представники цієї школи в дусі положень «вільного права» стверджували, що закон – це всього лише вихідний матеріал, наданий у розпорядження суддів, і він, закон, набуває правового значення лише тоді, коли він витлумачений судом і, отже, прийняв форму прецеденту.

Основним теоретико-методологічним недоліком соціологічного праворозуміння є та обставина, що воно не дозволяє сформулювати критерії, за допомогою яких можна було б визначити, які соціальні норми, що склалися у формі звичаю, мають правову природу і можуть розглядатися як джерело права, а які належать до сфери моральності, релігії, ділового звичаю і т.п.

У *антропологічному напрямі праворозуміння* (від грец. *antropos* – людина) йдеться про такий специфічний тип розуміння

права, який шукає витoki права в людині як соціобіологічній істоті (у її психіці, генетиці, гендерних особливостях і т.д.). Антропологічний напрям праворозуміння включає в себе *психологічний напрям* (інтуїтивне право Петражицького), *феноменологічну концепцію права* (Гуссерль, Алексєєв), *екзистенціалістський напрям* (Хайдеггер, Ясперс, Сартр), *герменевтичний напрям* (Гадамер, Овчинніков).

Відмінності між соціологічним і антропологічним підходами полягають у тому, що соціологічний тип праворозуміння бачить витoki «живого» права в соціальних відносинах між людьми, а антропологічний робить акцент на природно-біологічних характеристиках людини як суб'єкта права.

Тема 5. Сучасні аспекти розвитку правової державності в Україні. Сучасні теорії демократії. Особа і держава

Загальний зміст теми: історико-правові передумови виникнення концепції правової держави. Соціальна і функціонально-юридична сторони сутності правової держави. Роль держави в громадському суспільстві. «Не заборонене законом дозволено» і «дозволено те, що прямо дозволено законом».

Проблеми співвідношення суспільства і держави. Правовий статус особи і правовий статус громадянина в сучасній державі.

Проблеми співвідношення держави та права в концепції правової держави. Можливі моделі взаємовідносин держави та права. Основні аспекти співвідношення держави та права: єдність, різниця, взаємодія.

Проблеми державної ідентифікації людини, громадянина, особистості: поняття, сутність, співвідношення в умовах державно організованого суспільства. Природа і система прав і свобод особистості. Теоретичні проблеми співвідношення прав людини і права громадянина. Проблеми державного забезпечення прав людини і громадянина: формально-юридичні, інституційні та процесуальні гарантії. Міжнародний захист прав людини: поняття і механізми реалізації.

Історико-правовий аналіз демократії як форми держави, політичного режиму, принципу організації і діяльності державних органів і суспільних організацій. Основні сучасні форми та інститути демократії. Основні сучасні теорії демократії: пролетарська теорія демократії, теорія «плюралістичної» демократії, теорія елітарної демократії, теорія партисипаторної демократії, теорія корпоративної демократії, теорія «комп'ютерної» демократії.

У науковій літературі можна зустріти різні уявлення про правову державу. В основі більшості з них лежить думка І. Канта про те, що держава є безліч людей, об'єднаних правовими законами, де закладена ідея про первинність суспільства людей перед державою.

Сучасна правова держава характеризується тим, що для людини, особистості створюються всі умови для правової свободи, в яких лежить принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Право, будучи формою і мірою свободи, покликане максимально зменшити обмеження особистості, насамперед, в економіці, політиці, соціальному, духовному, культурному житті.

У процесі становлення демократичної правової держави змінюються підходи до взаємин особистості і держави, до юридичної регламентації їх статусів. Як зазначалося вище, інтереси особистості повинні стояти на першому місці, а правовий режим обмеження створюється переважно для держави.

Правова держава може бути тільки демократичною. При демократичному режимі законодавчо проголошуються і забезпечуються права і свободи людини, а громадянському суспільству надається реальна можливість впливати на склад державних органів і зміст їх найбільш значущих рішень, гарантується політичний плюралізм. Вищі органи держави мають мандат народу, влада реалізується в його інтересах демократичними і правовими методами. *Демократичний режим* характеризується такими рисами:

1) джерелом влади в державі є народ. Він обирає, насамперед, представницькі органи влади і наділяє їх правом приймати закони;

2) право громадянського суспільства впливати на вироблення політичних рішень (шляхом схвалення або критики в засобах масової інформації, демонстрацій протесту чи підтримки, лобістської діяльності, участі в передвиборних кампаніях). Це його право гарантується Конституцією країни, а також міжнародними правовими нормами;

3) політичний плюралізм, що припускає можливість утворення двох- або багатопартійної системи, конкуренція політичних партій та їх вплив на суспільство, існування на законних підставах політичної опозиції як у парламенті, так і поза ним.

Природа правової держави розкривається в таких її *принципах*.

Принцип панування права означає розгляд усіх питань життя держави і суспільства з позиції права; правову організацію державної влади. Існує наукова дискусія про панування не закону, а права. Однак декларація такої ознаки не гарантує, що держава буде правовою (наприклад, історія свідчить, що в поліцейських і тоталітарних державах панував закон).

Правові закони повинні закріплювати справедливість, правові вимоги і засади рівності, а не свавілля влади і привілеї. Тому відмінною рисою правової держави від так званих «держав законності» є розробка, прийняття та реалізація правових законів, а не панування законів, що легалізували свавілля, безправ'я і несправедливість.

Принцип верховенства закону є похідним від принципу панування права. Його зміст передбачає визнання законів, прийнятих представницькими органами влади, актами, що мають вищу юридичну силу. Закони містять вихідні норми, що мають загальнообов'язкове значення для всіх органів держави, посадових осіб і громадян. Всі нормативні правові акти органів державної влади, прийняті в розвиток законів, не повинні їм суперечити.

Разом з тим закони можуть бути справедливими і несправедливими, відображати загальносоціальні та класові інтереси і т.д. Отже, у правовій державі закон повинен відповідати праву.

Принцип поділу влади. Для затвердження політичної свободи, забезпечення законності та усунення зловживань з боку будь-

яких соціальних груп, установ, або окремої особи необхідно розділити державну владу на законодавчу, виконавчу і судову. Цей принцип сприяє «розосередженню» державної влади між різними владними ланками і структурами. Це попереджає її концентрацію в якійсь одній структурі, не дозволяє перетворити її на авторитарну і тоталітарну владу. При цьому кожна з цих влад, будучи самостійною і взаємостримуючою, повинна здійснювати свої функції за допомогою особливої системи органів і в спеціальних формах, так званої системи «стримувань і противаг».

Найважливішим принципом правової держави є гарантованість і непорушність прав і свобод громадян. Правова держава визнає за індивідом певну сферу свободи, за межі якої вона виходити не може. Правова держава формується і діє в інтересах забезпечення потреб громадянського суспільства й особистості, вона не тільки визнає, але і гарантує та захищає від свавілля загально-визнані права і свободи особистості.

Принцип взаємної відповідальності держави, особи і суспільства означає, що взаємини між ними повинні будуватися на засадах рівності і справедливості. Визначаючи сферу свободи особистості, держава в цих же межах обмежує себе у власних рішеннях і діях. Підкоряючись праву, державні органи не можуть порушувати його розпорядження і несуть відповідальність за порушення або невиконання цих обов'язків. На рівні законів повинна бути закріплена: можливість відкликання депутатів, відповідальність уряду перед парламентом, кримінальна, адміністративна та цивільно-правова відповідальність посадових осіб за невиконання своїх обов'язків перед громадянами, можливість судового захисту від органів держави, що порушують права і свободи, включаючи право на звернення за захистом до Європейського Суду з прав людини.

Таким чином, ідея правової держави – ідея про найбільш оптимальну організацію державної влади в суспільстві. Це так звана ідеальна модель державного устрою, до якої сучасний світ повинен прагнути.

Суспільство складається з окремих людей та їх об'єднань, будучи сукупністю історично утворених форм їх спільної діяльності. Особистість – це результат соціалізації людини в суспільстві.

У сучасному цивілізованому суспільстві його члени мають бути не «гвинтиками», а відповідальними особистостями, суб'єктами, які реалізують свої здібності й можливості, передбачені соціальними нормами, зокрема юридичними.

У системі численних явищ, що впливають на становище людини в суспільстві, ключова роль відводиться державі. В ідеалі держава повинна служити особистості, створювати всі необхідні умови для того, щоб вона могла максимально розвивати і відповідально проявляти свої здібності, оскільки людина є найвища цінність.

З одного боку, особистість взаємодіє з державою через право, тобто систему загальнообов'язкових норм, що виходять від нього, з іншого боку, шляхом участі у процедурах формування органів державної влади. Право визначає принципи взаємовідносин особи з державою і суспільством, міру її юридичної свободи, гарантії здійснення прав і обов'язків, способи захисту прав та законних інтересів. Така міра свободи особистості в сучасному суспільстві, її правове становище визначаються системою норм як міжнародного, так і внутрішньодержавного права.

Суспільство та держава, їх співвідношення – кардинальна для науки теорії держави і права проблема, яка, незважаючи на її безперечну важливість і актуальність, вивчена слабо. Довгий час наукова думка взагалі не робила відмінностей між суспільством і державою. З появою держави починається складна і суперечлива історія її взаємодії з суспільством. Як форма організації суспільства і керуюча система, держава виконує функції в інтересах усього суспільства, вирішує протиріччя, що виникають у ньому, долає кризові ситуації. Разом з тим іноді вона може відігравати і деструктивну роль – підніматися над суспільством, «одержавлювати» його, тобто проникати в усі суспільні сфери, сковувати їх, послаблювати і руйнувати суспільний організм. Але загалом і в цілому держава рухається разом із суспільством вперед, поступово стає більш сучасною і цивілізованою, зберігаючи при цьому відносну самостійність по відношенню до суспільства.

Чи існують межі самостійності держави по відношенню до суспільства? Такі межі є, але вони теж відносні, рухливі й оціночні.

Відомо, що у будь-якого суспільства є численні об'єктивні потреби. Якщо політика держави відповідає цим потребам, то її результати будуть суспільством схвалені. Навпаки, діяльність держави, що суперечить названим потребам, може завдати шкоди суспільству, викликати в ньому кризові явища. Сказане означає, що держава вийшла за межі своєї самостійності, його політика стає антисоціальною. Отже, самостійність держави врівноважується, обмежується контролем суспільства за її діяльністю, а також оцінкою цієї діяльності.

Зазначене стосується насамперед громадянського суспільства і правової держави. Громадянське суспільство як система соціальних, соціально-економічних, соціально-політичних об'єднань громадян (інститутів, структур), що діють на засадах самоврядування, і правова держава, де державна влада функціонує на правових засадах, у рамках закону, логічно і сутнісно взаємопов'язані між собою. Правова держава самостійно служить інтересам громадянського суспільства, яке, в свою чергу, стимулює розвиток демократичної держави та здійснює гнучкий контроль за її діяльністю.

Громадянське суспільство – це сфера самовияву вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, огорожених відповідними законами від прямого втручання і довірливої регламентації з боку державної влади. У просторі громадянського суспільства індивіди реалізують свої приватні інтереси і здійснюють індивідуальний вибір.

Норми права наділяють особу, як уже зазначалося, певною сукупністю прав і свобод, які дозволяють їй діяти в суспільстві активно і успішно реалізовувати свої здібності, задовольняти свої потреби в матеріальних і духовних благах. Однак особа не вільна від певних обов'язків по відношенню до суспільства і держави, які в ідеалі повинні зводитися до законослухняності.

Таку сукупність прав, свобод і обов'язків особи, міру відповідальності, покладених на неї законодавством, називають правовим статусом особи.

Місце особи в суспільстві, а громадянина у державі, визначається реальністю наданих їм прав та обов'язків. Характеристика

співвідношення правового статусу особи та правового статусу громадянина визначає особливості становища людини у державно-організованому середовищі. Зазначимо, що категорії «правовий статус особи» та «правовий статус громадянина» мають самостійний характер, а їх взаємодія засновується, по-перше, на нерозривності суспільства і держави і, по-друге, на наявності спільних та особливих ознак наведених юридичних понять.

Спільні риси підкреслюють похідний характер цих категорій та їх залежність від рівня організованості систем, що їх гарантують. *Як правовий статус особи, так і правовий статус громадянина:*

- характеризують правове положення єдиного суб'єкта – людини;
- вони мають єдиний зміст;
- певним чином встановлюються та закріплюються;
- заснуються на гуманістичних принципах та загальнолюдських цінностях;
- відображають рівень розвитку суспільства та держави і визначають його;
- гарантуються системою засобів;
- мають спільну мету – упорядкування відносин між людьми та взаємодії індивіда і соціальної системи (нації, народу, суспільства, держави);
- мають визначену структуру, що характеризується певною взаємодією компонентів.

Однак за наявності значної кількості спільних ознак ці категорії зберігають відносну самостійність, що і визначається приналежністю їм особливих рис. Їх можна визначити схематично:

Правовий статус особи	Правовий статус громадянина
Існує до виникнення держави	Виникає з появою держави та безпосередньо залежить від неї
Закріплюється соціальними нормами у довільному порядку, існує в усній формі	Має письмовий характер. Закріплюється правовими нормами та має характер чітко визначеного документа

Заснований на загальнолюдських цінностях та принципах	Заснований на нормах національного та міжнародного права
Поширюється на все населення	Поширюється на громадян певної держави
Має внутрішній характер	Може мати як національний, так і міжнародний характер
Реалізується в силу авторитетності для кожного із суб'єктів, тобто і добровільно	Має обов'язковий характер і реалізується незалежно від бажання суб'єкта
Основними елементами змісту є права та обов'язки	Окрім прав та обов'язків, структурними елементами є свободи та інтереси
Права та обов'язки мають єдиний зміст і невідокремлений характер	Права та обов'язки розмежовані, їх зміст чітко визначений
Права та обов'язки не пов'язані і реалізація права не залежить від виконання обов'язку іншим суб'єктом	Права та обов'язки мають взаємний характер, оскільки юридичний обов'язок є гарантією реалізації суб'єктивного права
Немає чітко визначеного механізму реалізації прав та обов'язків	Має законодавчо визначений механізм реалізації прав та обов'язків
Існує як загальний статус	Може бути загальним, спеціальним, галузевим, індивідуальним
Не залежить від громадянства	Безпосередньо пов'язаний з громадянством
Гарантується суспільством	Гарантується державою
Порушення прав та невиконання обов'язків тягне застосування заходів громадського впливу	Порушення прав та невиконання обов'язків тягне застосування юридичної відповідальності
Відповідальність не має примусового характеру і може виходити як від суспільства у цілому, так і його структурних підрозділів (партій, організацій, об'єднань)	Відповідальність має примусовий характер і покладається від імені держави

Правовий статус особи та правовий статус громадянина можуть існувати окремо (наприклад, у випадку, коли особа є іноземцем чи не має громадянства), а також можуть збігатися. Це має місце у разі наявності громадянства у особи або коли держава гарантує реалізацію проголошених суспільством цінностей.

Для сучасного юридичного статусу особи в Україні характерний і ряд негативних тенденцій, серед яких:

- крайня його політизованість, нестійкість, становище окремих професійних верств населення коригується в адміністративно-вольовому порядку залежно від ситуації (наприклад, шахтарів, лікарів, вчителів, військовослужбовців тощо);

- змінюється соціальна піраміда;

- положення одних соціальних груп покращується, інших – погіршується;

- слабка державна захищеність, нездатність офіційних владних структур надійно забезпечити інтереси особистості, її права, свободи, честь, гідність, безпеку, відсутність чітких та ефективних правоохоронних гарантуючих механізмів;

- множинність (плюралізм) статусів, їх неузгодженість;

- деформація правового становища особи у зв'язку з процесами суверенізації, міжнаціональними та регіональними конфліктами; з'явилися значні групи людей взагалі без чіткого правового статусу (біженці, мігранти, переміщені особи), не знайдено оптимального поєднання прав людини і прав народів, права людини нерідко ставляться нижче права на суверенітет;

- зміна економічної основи статусу (різноманіття форм власності, майнове розшарування, нерівність, безробіття);

- вплив на правовий статус таких морально-психологічних факторів, як втрата особистістю соціальних орієнтирів і пріоритетів, духовної опори, неадаптованість до нових умов, інерція старих ідей і поглядів, бродіння умів, соціальний дискомфорт і невпевненість у своєму майбутньому.

Громадянське суспільство забезпечує права людини, а держава – права громадянина. В обох випадках йдеться про права особистості, в першому випадку – про її права як окремої людської істоти на життя, свободу, прагнення до щастя і т.д., а в другому – про її політичні права. З цих позицій очевидно, що основоположною умовою існування як громадянського суспільства, так і правової держави виступає особистість, її право на самореалізацію.

Держава займає в політичній організації суспільства центральне місце. З однієї сторони, воно визначає характер суспільства, його сутність, з іншого – рівень розвитку громадянського суспільства впливає на формування відповідних державних режимів. Чим вище рівень розвитку суспільства, тим більшою мірою воно є фундаментом демократичного режиму.

Саме тому громадянське суспільство здійснює контроль та обмеження дій державних і недержавних органів і організацій, щоб їх діяльність завжди перебувала в полі зору елементів громадянського суспільства, а останні, у свою чергу, співвідносили свою діяльність із законом і враховували об'єктивні потреби держави. Таким чином, йдеться не про протиставлення державних і недержавних органів за принципом «хто кого», а про конструктивну взаємопов'язану співпрацю, яка робить обидві сторони сильнішими, а їх функціонування – ефективним.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВА

Тема 6. Проблеми усунення та подолання прогалин у праві

Загальний зміст теми: поняття і види прогалин у праві. Умисні, «пробачувані», «непробачувані», початкові і похідні прогалини в праві. Причини виникнення прогалин у праві: економічні, політичні, ідеологічні. Об'єктивні і суб'єктивні причини виникнення прогалини в праві.

Проблеми усунення прогалин у праві. Роль судових інстанцій та судової практики в процесі усунення прогалин у праві. Повноваження законодавчих та нормотворчих органів з усунення прогалин.

Відмежування прогалин від суміжних правових явищ.

Реалізація права при прогалинах у законодавстві. Аналогія права та аналогія закону. Необхідні умови застосування аналогії права і аналогії закону. Субсидіарне застосування норм права.

Прогалини в податковому законодавстві й оптимальні шляхи їх усунення.

Помилки правозастосування: види, причини, шляхи усунення.

Юридичні колізії: поняття і види. Проблеми конфліктів і протиріч у праві і правозастосуванні. Вирішення юридичних конфліктів.

Ні одне, навіть саме досконале законодавство не може заздалегідь передбачити всі ті нестандартні ситуації, які можуть виникнути в житті і потребувати правового реагування, оскільки життя безмежно багатше, різноманітніше, ніж будь-які юридичні норми. Саме тому ніде в світі ніколи не було і немає права без прогалин, ідеального права, яке адекватно відображає дійсність. Прогалини в законодавстві небажані, однак об'єктивно вони можливі і неминучі.

Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність правових установлень (норм) щодо обставин, які перебувають у сфері правового регулювання і вимагають юридичного впливу.

Зазначаючи про прогалини в праві, необхідно мати на увазі, що в цьому випадку йдеться про прогалини в позитивному праві (у законодавчих, інших нормативно-правових актах).

Прогалина в позитивному праві – це той випадок, коли немає ні закону, ні підзаконного акта, ні звичаю, ні прецеденту.

Прогалина в нормативно-правовому регулюванні – відсутність норм закону і норм підзаконних актів.

Прогалина в законодавстві (у вузькому і точному сенсі цього слова) – відсутність закону, акта вищого органу влади) взагалі.

Прогалина в законі – неповне врегулювання питання в цьому законі. Подібно до цього можна говорити про прогалини в інших нормативних актах, звичаях, прецедентах. Як правило, відсутність або неповнота норми в цьому акті є і його прогалина, і прогалина права в цілому.

Прогалина існує у двох видах – у вигляді повної відсутності будь-якого регулювання питання і у вигляді неповноти наявного регулювання. Ті й інші прогалини є справжніми, ті й інші вимагають апеляції до нормотворчих органів на предмет прийняття нових норм.

Залежно від ступеня неврегульованості правом суспільних відносин можна виділити такі види прогалин, як прогалину в законодавстві, прогалину в законі (відсутність сукупності норм, окремої правової норми, її частини, визначеного нормативно-правового припису). Розрізняють *прогалини початкові й похідні*. Підставою такого розподілу служить час їх прояву. Початкові прогалини виникають у момент видання нормативних актів, як правило, у результаті упущень правотворчих органів, коли певна частина суспільних відносин не підпадає під правовий вплив. До похідних відносять такі прогалини, які з'являються вже після видання нормативних актів у процесі розвитку суспільного життя, виникнення нових відносин і соціальних зв'язків.

Сказане дозволяє побачити причини появи прогалин. Вони об'єктивні, якщо в момент видання відповідних актів не існувало

тих відносин, які згодом заявили про себе як таких, що потребують правового регулювання, які, іншими словами, пізніше увійшли до сфери правового регулювання.

Причини появи прогалин носять суб'єктивний характер, якщо нормотворець з якихось причин щось недогледів, упустив, неточно висловився, створив радикальне протиріччя між нормами і т.д. Суб'єктивне забарвлення набувають і ті прогалини, коли необхідність регулювання відносин всім і давно відома, але вони залишаються нерегульованими. Причини тут можуть бути різні. Наприклад, позначаються економічні обставини, часто спрацювують політичні чинники, можливі причини ідеологічного порядку. Іноді доводиться чекати, коли народ «дозріє», коли культурний рівень дозволить урегулювати відповідні відносини.

Необхідно відрізнити прогалини в праві від інших схожих із ними явищ, оскільки вони вимагають різних дій з боку компетентних органів. Так, прогалини в праві необхідно відрізнити від *«неясних» правових норм*, неясність яких усувається шляхом тлумачення, від випадків кваліфікованого мовчання законодавця, коли він навмисно залишає питання відкритим, утримується від прийняття норми, відносячи рішення справи за межі законодавчої сфери.

Усунення прогалин у праві можливе тільки шляхом додаткової правотворчості. Найчастіше правотворчий орган не може оперативно реагувати на прогалини і приймати необхідні акти. Однак правозастосовець, насамперед суд, не вправі відмовляти в вирішенні конкретної справи з причини неповноти законодавства. Водночас правозастосовному органу не дано виправляти право. Він повинен слідувати йому аж до зміни правового регулювання в установленому законом порядку. Тому прогалини в праві можуть бути ним лише подолані.

Подолання прогалин в праві – це специфічна форма застосування права, за якої юридична справа вирішується відповідно до волі законодавця, що не знайшла вираження в конкретних юридичних приписах.

Способами подолання прогалин у праві в процесі правозастосування є аналогія закону і аналогія права.

Аналогія як спосіб подолання прогалин у праві – це вирішення випадку, прямо не врегульованого законодавством, але який перебуває у сфері правового регулювання, шляхом застосування правових норм, що регулюють подібні відносини (аналогія закону) або на основі загальних засад або змісту законодавства (аналогія права).

Вважається, що при аналогії закону норма повинна бути знайдена в межах відповідної галузі права. У разі застосування норм однієї галузі права для подолання прогалин в іншій галузі має місце *субсидіарне правозастосування*.

Під субсидіарним (додатковим) розуміють таке застосування правових норм, коли вони поширюють свою дію на відносини, які не є безпосереднім предметом їх регулювання.

Залежно від того, норми якої галузі права застосовуються, можна виділити внутрішньогалузеву і міжгалузеву (субсидіарну) аналогію закону.

Таким чином, інститут аналогії – необхідний елемент механізму правового регулювання, існування якого обумовлено властивостями самого права, неповнотою законодавства, практичними потребами оперативного подолання прогалин у процесі правозастосовної діяльності. Його головне призначення полягає у своєчасному реагуванні на появу нових суспільних відносин, що вимагають правової оцінки і врегулювання. При цьому подолання прогалин при правозастосуванні – це не ліквідація таких прогалин у праві, вони продовжують залишатися. Усунення прогалин можливе тільки в процесі правотворчості.

Прогалини в праві необхідно також відрізнити від «помилки у праві».

Помилка в праві означає в загальному плані неправильну оцінку об'єктивно існуючих умов і прояв на цій основі не тієї законодавчої волі, яку слід було б відобразити в нормативних актах.

Помилку правозастосування можна визначити як ненавмисний об'єктивно-протиправний результат діяльності правозастосовця. Як правило, внаслідок помилок наступають негативні юридичні та (або) соціальні наслідки.

У правозастосуванні найбільш часто допускаються такі помилки.

Помилки при встановленні фактичних обставин справи породжуються формальним ставленням правозастосовця до своїх обов'язків, є наслідком недотримання ним принципів доведення: всебічності, повноти, достовірності доказів.

Помилки правозастосування при юридичній кваліфікації справи є наслідком кваліфікаційних помилок.

У юридичній літературі також виділяють *логічні й фактичні (юридичні) помилки кваліфікаційної діяльності*.

Помилки при винесенні правозастосовного акта, як правило, пов'язані з недостатнім рівнем правової культури, відсутністю необхідних знань у правозастосовця.

Причинами помилкової кваліфікації правопорушень найчастіше виступають:

- неповнота зібраних фактів;
- неправильний вибір і аналіз правових норм та ін.

Відомо, що законодавство є високоорганізованою цілісною системою, яка повинна мати такі інтегративні ознаки, як гнучкість, гармонійність і несуперечність усіх її елементів. Водночас слід зазначити, що чинному законодавству, як і будь-якій іншій системі, властива певна неузгодженість.

Одним із видів такої неузгодженості є формальні, або внутрішні, неузгодженості – суперечності всередині правової системи. Вони мають суб'єктивну природу і виникають, головним чином, внаслідок помилок законодавця, передусім, порушень правил формальної логіки.

Для позначення формальних суперечностей здебільшого використовуються терміни *юридична колізія* або *колізія в праві*. До них відносять, зокрема, колізії між різними нормами законодавства, колізії між нормами права й актами тлумачення, колізії між окремими актами тлумачення, а також суперечності між законодавством та іншими джерелами права.

Зменшення колізійності законодавства може відбуватися двома способами: усуненням колізій та їх подоланням. Під *усуненням колізій* розуміють зняття колізій взагалі. Основним способом їх усунення є нормоутворення.

Подолання колізій – це їх переборення в конкретному випадку в процесі правозастосування. Основними способами подолання є видання колізійних норм, тлумачення закону і застосування правових положень.

Темпоральні (часові) колізії – це колізії, що виникають внаслідок видання в різний час з того самого питання принаймні двох норм права. Для подолання таких колізій необхідно докладно проаналізувати чотири показники, що характеризують дію суперечливих нормативних актів у часі: момент набуття актами чинності; напрям темпоральної дії актів; момент, підстави та порядок припинення дії нормативних актів; момент, підстави та порядок припинення (скасування) їх дії.

Ієрархічні (субординаційні) колізії виникають тоді, коли на врегулювання одних фактичних відносин претендують норми, що перебувають на різних щаблях в ієрархічній (вертикальній) структурі законодавства і тому мають різну юридичну силу. Загальний колізійний принцип, що використовується для подолання ієрархічних колізій, звучить так: «у разі суперечності застосовуються норми, що мають більш високу юридичну силу».

Змістовні колізії є конфліктними відносинами між нормами, що виникають внаслідок часткового збігу обсягів їх регулювання, обумовленого специфікою суспільних відносин. Специфіка цих колізій пов'язана з поділом норм права на загальні, спеціальні та виняткові. Змістовні колізії впливають з цілей законодавця відобразити особливості врегулювання специфічних відносин у спеціальних нормах. Іншими словами, об'єктивною причиною цієї колізії є, як правило, специфіка правового регулювання окремих відносин.

Є також і так звані складні випадки. При збігу темпоральної та змістовної колізій, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію загальної норми, пріоритет віддається спеціальній нормі, хоча її і прийнято раніше.

А в разі збігу ієрархічної і змістовної колізій, коли загальна і спеціальна (виняткова) норми містяться в актах, що мають різну юридичну силу, перевага має надаватися спеціальній (винятковій) нормі, навіть якщо вона має меншу юридичну силу. Однак

якщо нижчий орган не уповноважений видавати спеціальні (виняткові) норми, вирішувати питання потрібно по-іншому, отже, мусить діяти загальна норма вищої юридичної сили.

Тема 7. Проблеми ефективності дії права

Загальний зміст теми: поняття ефективності права. Історико-правовий аналіз проблематики ефективності дії законодавства. Соціальна і фактична ефективність права. Характеристика основних підходів до ефективності права. Міра конфліктності суспільних відносин. Механізми вирішення соціальних конфліктів.

Методи вивчення ефективності права. Метод оціночних досліджень. Характеристика методології експериментального аналізу «екс-постфакто». Методологія експертних оцінок.

Характеристика основних складових ефективності сучасного українського законодавства.

За умов розпочатої в Україні правової реформи постало надзвичайно важливе питання про підвищення ефективності дії законів, без чого здійснення політичних, економічних та інших реформ, формування правової держави і громадянського суспільства, посилення боротьби зі злочинністю, є вельми проблематичним. Йдеться, зрозуміло, не про прийняття виключно нових законів, оскільки їхня кількість ще не свідчить про достатню урегульованість законодавством суспільних відносин, і на цій основі зміцнення законності. Необхідною є нова, вища якість їхньої реалізації, дієві механізми забезпечення й охорони.

Більшість науковців, виходячи з розуміння права як засобу управління суспільством, вважають, що ефективність правової норми визначається тим, наскільки її реалізація сприяє досягненню цілей, поставлених перед правовим регулюванням (тобто ступенем досягнення відповідних цілей).

Найточніше категорію ефективності правових норм може бути визначено як співвідношення між фактичним результатом

їхньої дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми було прийнято. При цьому деякі науковці поняття дії права зводять до правозастосовної діяльності. Під ефективністю правового регулювання вони розуміють досягнення певних соціально корисних результатів шляхом правозастосовної діяльності державних органів і їхніх посадових осіб. На їх думку, тільки через правозастосування може проявитись ефективність дії правових рішень, тому що будь-який юридичний закон починає діяти, проявляти свої потенції лише у разі його порушення, тобто тоді, коли застосовуються санкції закону.

Якщо правова норма має за мету передусім попередження конкретних видів проступків і ця мета повністю або значною мірою досягається за допомогою факту опублікування такої норми, то правова вимога, безперечно, реалізується шляхом дотримання, а незастосування норми саме і свідчить про високу її ефективність. Звичайно, незастосування правової норми може в такому разі виступати показником її ефективності лише за відсутності відповідних правопорушень. Навпаки, систематична реалізація норми шляхом правозастосування зовсім не обов'язково свідчить про її ефективність.

Якщо, наприклад, встановлено, що неодноразове застосування певної санкції практично не спричиняє бажаного впливу на правопорушників, відповідну правову норму навряд чи можна назвати високоефективною.

Право може діяти не тільки шляхом дотримання, виконання, використання і застосування правових установ, а й шляхом іншого впливу на свідомість і поведінку людей. Дія права далеко не завжди може відбуватися через його реалізацію. Як підкреслював Д. А. Керімов, дія – це не завжди реалізація права, але в будь-якому випадку юридична можливість такої реалізації.

Така дія характерна, наприклад, для багатьох норм, безпосередня мета яких зводиться до забезпечення демократичних свобод. Як можливість певної (вільної) поведінки, право суб'єкта перебуває в розпорядженні його носія, який може користуватись правом або не користуватись ним.

Французький вчений Ж. Карбоньє зазначав, що ефективність закону, який забезпечує свободу поведінки суб'єкта, полягає не в його (суб'єкта) діянні, а в самій свободі, тобто в можливості вибрати будь-який допустимий варіант поведінки. Такий закон має невидиму ефективність завдяки своєму психологічному впливу на людей. З цим можна погодитись за умови деяких уточнень. Правова норма, яка закріплює певну свободу дій суб'єкта, може вважатись ефективною лише в тому разі, коли є реальна можливість вибору будь-якого допустимого варіанта поведінки. Норма не буде ефективною не тільки тоді, коли люди практично не користуються відповідними правами і свободами через, наприклад, такі обставини, як терор і залякування, а й тоді, коли немає реальних економічних, соціальних та інших гарантій, що забезпечують реалізацію відповідних свобод. Не можна, наприклад, говорити про ефективність норми, яка дає працівникові право розірвати трудовий договір за власним бажанням, коли у країні поширене безробіття.

Але не завжди норма, яка не діє, а, отже, є неефективною, не несе в собі ніякої соціальної користі. Закон може відігравати й певну латентну функцію. Якщо закон і не приводить (можливо, тимчасово) до реальних змін, то він може задовольняти певні важливі потреби суспільства шляхом офіційного вираження деяких ідеалів (скажімо, проголошення в Конституції України як демократичної, соціальної, правової держави; закріплення, знову ж таки, у Конституції принципу верховенства права). Крім того, видання заздалегідь завідомо недієвих законів може мати своєю метою попередження і запобігання конфліктів у певних сферах суспільних відносин.

Крім того, слід зауважити, що поняття ефективності має бути пов'язане не тільки з результатами, корисними для суспільства. Правова норма може виражати реальну дійсність як відповідно до її об'єктивних закономірностей, так і всупереч їм.

В останньому випадку норма починає з більшою чи меншою активністю заважати розвитку суспільства. Навряд чи можна твердити, що в таких ситуаціях норма неефективна. У такому разі йдеться про так звану «негативну ефективність», ефективність

права зі знаком «мінус». Дія правових норм може мати «негативну ефективність» тоді, коли в результаті такої дії віддаляється досягнення намічених нормою права цілей.

За загальним правилом, норми права мають ступінчаті цілі, які самі формулюються у вигляді наближення до якогось далекого ідеалу (зменшення злочинності, підвищення народжуваності і т.п.).

Цілком очевидно, що за цих умов ефективність дії правових норм може набувати різних ступенів (рівнів). Ефективними необхідно визнати всі ті норми, які будь-якою, навіть незначною мірою, забезпечують наближення хоча б до однієї соціальної мети. Це, зрозуміло, зовсім не означає, що треба миритися з низьким ступенем ефективності правових норм. Підвищення ступеня їхньої ефективності здійснюється у процесі вдосконалення законодавства і практики його застосування.

Соціально неефективними слід визнати ті правові норми, дія яких у плані наближення до поставленої мети прирівнюється до нуля, які хоча й «працювали», але «працювали» марно. Сюди належать і ті норми, соціальна мета яких у реальному житті була тією чи іншою мірою досягнута, але не за рахунок дії права, а під впливом якихось інших факторів (тобто коли між отриманим бажаним результатом і дією відповідних правових норм відсутній причинно-наслідковий зв'язок).

Говорячи про «негативну ефективність» дії тієї чи іншої норми права, необхідно враховувати лише ті конкретні наслідки, які безпосередньо віддаляють суспільство від досягнення наміченої мети (таким чином, співвідношення між результатом і метою зберігається). Усі інші наслідки, як передбачувані, так і ті, настання яких передбачити було неможливо, у розрахунок братись не повинні. Відомо, що будь-яка дія може бути корисною, нейтральною та шкідливою, а також економічною, неекономічною та збитковою. Передбачається, що й ефективність норм права може отримати відповідне значення, яке характеризуватиме лише співвідношення між результатом дії норми і її метою.

Таким чином, у визначення поняття ефективності правових норм мають бути включені як позитивні, так і негативні оціночні моменти.

Отже, ефективність можна визначити як сукупність усіх реальних змін і наслідків, які виникають в об'єктивній дійсності в результаті дії закону (норми права).

Сутність нового типу нормативно-правового регулювання полягає в розумінні законотворчості як узгодження різних соціальних інтересів, при якому свобода реалізації одних інтересів не обмежує свободи інших. Йдеться про законотворчість, в основі якого лежать виявлення та облік правоутворюючих інтересів.

Правоутворюючий інтерес – це не інтерес якихось конкретних соціальних груп, а певна загальна модель вираження і захисту різних інтересів, певна теоретична конструкція (і в цьому сенсі теоретична абстракція), яка щоразу повинна бути творчою знахідкою законодавця, бажаною концепцією і формулою конкретного законодавчого рішення.

Загальним для всіх досліджень методологічним принципом можна запропонувати орієнтацію на виявлення показників конфліктності, що характеризують міру задоволення правомірних інтересів учасників регульованих відносин.

Під ефективністю права слід розуміти ступінь відповідності рівня конфліктності регульованих правовими нормами відносин оптимальному рівню конфліктності у цій сфері.

З точки зору безпосереднього аналізу соціальної ефективності конкретних правових дій найбільші складності криються у виборі фактів (соціальних наслідків), що стосуються соціальної ефективності права, і в їх інтерпретації. Вирішення цих проблем здійснюється засобами конкретних досліджень, які часто виходять із соціології права як теоретичної засади цих досліджень, формулюють принципи, найбільш ефективні методи їх здійснення, а також послідовність дій у дослідницькому процесі.

З точки зору методів підходу до вивчення ефективності права як соціального явища, вони не мають принципових відмінностей порівняно з тими, що застосовуються для соціологічного аналізу інших суспільних явищ або процесів. До таких методів слід

віднести логічний, психологічний, статистичний, метод моделювання. Але якщо все ж враховувати дослідницьку специфіку щодо соціальної ефективності права, то особливе значення слід надавати (і не забувати про це) системному та структурному аналізу, методу екстраполяції і оцінки тенденцій, дослідженню «дерева цілей», історичним аналогіям, соціально-правовим експериментам.

Що ж стосується послідовності *аналізу ефективності права*, то вона в загальній формі може мати такий вигляд.

1 етап: а) дослідження тих проблем, що визначили необхідність правових актів і дій; б) визначення соціальних адресатів правових дій; в) вибір і ранжування критеріїв ефективності.

2 етап: а) вияв «дерева соціальних цілей» правової норми або дії, співвідношення цілей із соціальними і правовими цінностями; б) оцінка правових і соціальних можливостей реалізації кожної із складових частин «дерева цілей».

3 етап: побудова щодо досліджуваного випадку системи показників соціальної ефективності права на основі переведення кожного із узагальнених показників соціальної ефективності в більш конкретні.

4 етап: а) збирання конкретної соціологічної інформації по кожному із визначених показників соціальної ефективності в їх конкретній трактовці; б) групування отриманих даних для характеристики соціальної ефективності права відповідно до критеріїв станів соціальної дійсності – вихідного (того, що був до прийняття правового припису), фактично існуючого в момент аналізу, бажаного.

5 етап: а) аналіз і оцінка фактичного стану соціальної ефективності по кожному із її показників; б) порівняння фактичних наслідків з бажаними (що визначаються метою правового акта або правової дії) по кожному із показників ефективності.

6 етап: а) формулювання практичних висновків із наслідків аналізу щодо кожного з критеріїв ефективності; б) перевірка в разі потреби практичних висновків і рекомендацій за допомогою спеціальних експертиз або соціально-правового експерименту.

Також слід зазначити, що оволодіння юристами системою прийомів експериментального аналізу, про що свідчать численні дослідження, здійснені на основі методології експерименту «екс-постфакто».

Йдеться про ретроспективний природний експеримент, суть якого полягає в інтерпретації ситуації, яка склалася природно в минулому, як експериментальну, коли подія минулого (прийняття правової норми) інтерпретується як введення в дію експериментального фактора.

У дослідженнях ефективності законодавства експеримент «екс-постфакто» може бути застосований у тих випадках, коли на практиці склалися і функціонували протягом певного часу різні способи законодавчого регулювання одних і тих же (або подібних за своєю природою) суспільних відносин. Подібні ситуації виникають за таких умов: 1) коли змінилося законодавче регулювання, але об'єкт регулювання істотних змін не зазнав (тут у дослідників з'являється можливість порівняння на основі методології послідовного експерименту станів досліджуваного процесу «до» і «після» введення в дію нової норми); 2) коли подібні суспільні відносини регулюються різними нормами, тобто мають місце на практиці відмінності в законодавчому регулюванні, не обумовлені відмінностями в об'єктах регулювання (у цих випадках може бути використана методологія паралельного експерименту).

Ще один напрям методології вивчення ефективності законодавства, який також отримав певний розвиток у нашій соціології права, пов'язаний з використанням методології експертних оцінок. У рамках такого підходу був, зокрема, запропонований (щодо до проблеми ефективності законодавства) ряд методичних прийомів, що дозволяє якоюсь мірою подолати суб'єктивізм досліджень, заснованих на використанні експертних оцінок. Методологія експертних оцінок широко застосовувалася при вивченні ефективності законодавства, і цей досвід, безсумнівно, повинен бути врахований у сучасних дослідженнях.

У сучасній Україні, яка переживає складний і суперечливий період формування правових основ державного і суспільного

життя, проблема ефективності прийнятого законодавства стоїть особливо гостро.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що найбільш слабкою ланкою в системі правових чинників ефективності чинного українського законодавства є низька соціально-правова якість законів, їх невідповідність соціальним реаліям, нездатність законодавства забезпечити узгодження соціальних інтересів у рамках правоутворюючого інтересу. У силу цілого ряду причин нинішній український парламент став не стільки органом вираження загальної волі, скільки ареною боротьби різних політичних і корпоративних угруповань, які прагнуть (з перемінним успіхом) забезпечити прийняття законодавчих рішень на користь тих чи інших приватно-групових інтересів.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що у законодавця (у владних структур у цілому) немає чіткої концепції та продуманої програми реформ, що проводяться. Наслідком цього часто є хаотичний, не комплексний характер перетворень, коли так звані прогресивні закони, що вирвалися вперед, «зависають» без належної опори, входять у суперечність з чинним законодавством.

У цих умовах різко зростає значення наукового і, перш за все, юридично-соціологічного забезпечення законотворчості. Наука (юриспруденція, соціологія права) як специфічний соціальний інститут покликаний і здатний формулювати та відстоювати інтереси суспільства в цілому, повинна зайняти більш активну соціальну позицію.

Тема 8. Проблеми співвідношення міжнародного і національного права

Загальний зміст теми: форми і характер взаємозв'язку та взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права. Проблеми співвідношення систем міжнародного і національного права та їх відображення в юридичній теорії.

Концепція примату міжнародного права над національним. Основні глобальні фактори залежності й узгодженості норм національного права з міжнародним правом. Сучасні методи узгодження

і порядок вирішення колізій, передбачених сучасним міжнародним правом.

Альтернативне застосування міжнародного права. Теорії співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: теорія інкорпорації, теорія трансформації, дуалізм, монізм, теорія гармонізації. Критика й апологія монізму і дуалізму. Переваги і проблеми безпосереднього застосування міжнародного права.

У сучасному світі, коли відбуваються могутні інтеграційні процеси, жоден регіон, жодна країна, жоден народ не можуть нормально розвиватися, якщо вони ізольовані від світової спільноти. Усе більш очевидним стає факт, що життєво важливі для людства проблеми успішно розв'язуються лише зусиллями всіх країн і народів. Це свідчить про необхідність перегляду багатьох традиційних завдань, орієнтирів, цілей, які характеризують шляхи розвитку людства. Небажання зважати на це, а також вплив ідей націоналізму і уніформізму, реакційного фундаменталізму та расизму породжують тенденцію переходу глобальних проблем у глобальну кризу.

Важливо усвідомити, що ряд чинників життєво важливий для самого існування людського співтовариства, і серед них – безумовний пріоритет загальнолюдських цінностей перед національними і суто місцевими, який припускає збереження всього різноманіття культур людства. Звідси, зокрема, витікає і проблема пріоритету загальновизнаних принципів і норм міжнародного права перед національними, внутрішньодержавними правовими системами. Філософське і політичне мислення ХХ ст., що вимагає в ім'я виживання людства примату загальнолюдських цінностей, природно, диктує й ідею примату міжнародного права.

У нашій країні, із зрозумілих причин, дослідники проблем співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права зводили право тільки до норм законодавства. Розуміння права як системи норм не дозволяє досліджувати в динаміці відношення між внутрішньодержавним і міжнародним правом і, крім того, штучно звужує сферу їх взаємодії.

У міру розвитку людського суспільства підвищується роль міжнародних відносин. Оскільки у світі на перший план виходять суспільна безпека народів, вирішення глобальних екологічних і соціальних проблем, загальнолюдські цінності, остільки в міжнародному сучасному праві класові або національні (або суто регіональні) інтереси втрачають своє визначальне значення, і загальносоціальна природа права виступає найчіткіше. Загальнолюдські цінності знайшли своє визнання в найважливіших міжнародно-правових актах: Декларації Організації Об'єднаних Націй, Завершальному акті Наради по безпеці і співпраці в Європі, підсумковому документі Віденської зустрічі й Паризької хартії для нової Європи.

Загальновизнано, що забезпечення прав і свобод громадян не є тільки справою кожної окремої держави. Це мета всієї світової спільноти. Усвідомлення цього висновку одержує все більше визнання у світовій громадській думці. Права і свободи людини – це найвища цінність, перед якою відступає і суверенітет окремої держави. На основі міжнародного права і за рішенням Ради Безпеки ООН встановлена можливість прямого втручання світової спільноти у внутрішні справи держав, що зневажають права і свободи людини.

У сучасному світі, для якого характерна зміна «коду» культури, коли перед людством стоять глобальні проблеми виживання та існує небезпека ядерного знищення, проблеми суспільної безпеки набувають особливого значення. Серед них на першому плані – захист прав і свобод людини, екосистем, що склалися, культур і цивілізацій, забезпечення стабільного розвитку всіх народів світу. Для цього необхідне створення механізму, який міг би забезпечити відповідальну діяльність усіх урядів, тобто створення нових і розширення існуючих повноважень міжнародних організацій. Потрібна концепція рівноважного розвитку людства – цілісної цивілізації, що гармонійно поєднує в собі спадщину всіх країн і народів.

У зв'язку з цим виникає питання пріоритету загальнолюдських цінностей перед класовими і національними. Звідси також

витікає примат міжнародного права над внутрішньодержавним правом.

Примат міжнародного права повинен бути закріплений у конституціях усіх країн, а судова влада при розгляді справ повинна враховувати принципи і норми міжнародного права.

Основними чинниками, що визначають пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним, є:

1) ціннісний чинник, тобто пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими цінностями;

2) чинник економічного характеру – інтернаціоналізація виробництва, міжнародний розподіл праці, утворення світового ринку;

3) політичний чинник – наявність засобів масового знищення, які являють собою небезпеку для всього людства.

Розглядаючи питання пріоритетності міжнародного права, необхідно підійти до нього з позицій примату міжнародно-правової системи над внутрішньодержавною. У такому разі до правової системи увійдуть правосвідомість, правовідносини і правові норми. Звідси перший момент – *примат міжнародної правосвідомості*, другий – *примат міжнародно-правових норм*. Чому дослідження проблем, що стосуються пріоритетності міжнародної правової системи, слід починати з питання про примат міжнародно-правових відносин? Це впливає з самого характеру міжнародних відносин, їх фактичного значення. По-перше, у сучасному світі відбувається процес інтернаціоналізації матеріального виробництва; по-друге, поглиблюється міжнародний суспільний розподіл праці, активізується обмін продуктами виробництва; по-третє, на цій основі встановлюються фактичні економічні і торгові відносини. Економічний обмін, що саме склався, вимагає свого правового оформлення, правового закріплення, тобто перетворення *de facto* в *de jure*.

Ні у одній країні практично немає вибору, іншої альтернативи, крім участі у збереженні людства і рішенні глобальних проблем, в демократичному перевлаштуванні внутрішньодержавного, національного і світового громадського і правового порядків, у зміцненні гарантій прав і свобод особи, в активному попередженні

тоталітаризму і мілітаризму. Звідси – особливе значення економічних санкцій щодо тих держав, у яких диктаторські режими відгороджуються «залізною завісою» від міжнародного співтовариства.

Із сказаного виходить, що пріоритетність міжнародної правової системи визначається розвитком сучасного світу, що йде від уніформізму до плюралізму, наявністю загальносоціальних цінностей, їх значущістю порівняно з класовими, національними інтересами. Вирішальною загальносоціальною цінністю при цьому є *людська особа, її права і свободи*.

Легалізація природних і невід’ємних прав людини, визнаних в актах ООН і міжнародно-правових угодах, підготовлена розвитком етичної і політичної думки, відбулася значною мірою на базі інтеграції світової економіки. З визнання прав і свобод людини впливають фактичні правовідносини, навіть якщо ці права і свободи не визнані державою. Кінець кінцем будь-яка держава вимушена їх визнавати.

Нову правосвідомість, адекватну реальностям сучасного світу, припускає розуміння значущості загальнолюдських цінностей. Воно зародилося, коли у сфері регулювання міжнародних відносин стали керуватися установками міжнародного права. Новий підхід до права і законності дає можливість осмислити існуючі парадигми в дослідженні проблем, що стосуються пріоритетності загальнолюдських цінностей і, відповідно, примату міжнародного права. Нове праворозуміння включає також ідеї примату права над державою, ідею природних прав і свобод людини, суверенітетів великих і малих народів.

Нині все частіше визнається, що міжнародне право, міжнародне співтовариство і міжнародні організації можуть і повинні втручатися у внутрішні справи держав, якщо влада грубо порушує права і свободи людини, права і свободи малих народів і національних меншин. Це зафіксовано в цілому ряді міждержавних угод, перш за все в Паризькій хартії для *нової Європи* і ряді інших.

Важливою обставиною, що впливає на формування системи міжнародного права, є збільшена роль охорони прав і свобод

людини у світовому масштабі перед загрозою небезпеки винищування людства в результаті ядерних воєн, яка підсилює загрозу диктаторських режимів не тільки у великих, але і порівняно невеликих країнах. Оскільки в тоталітарних державах фактично не визнаються фундаментальні особисті і політичні права особи, основні права і свободи малих народів і національних меншин, – право розуміється як зведена в закон воля пануючого класу і служить тим, хто перебуває при владі, що «дарує» права і свободи, а не що закріплює і забезпечує їх. Від таких тоталітарних режимів можна чекати агресивної зовнішньої політики, розпалювання воєн, придушення особи і демократичних свобод.

Виникає питання про доцільність, обґрунтованість, справедливність і необхідність втручання міжнародних організацій і міжнародного співтовариства у внутрішні справи таких держав, оскільки внутрішньодержавні війни, пов'язані з міжнаціональними відносинами і боротьбою окремих народів за свою незалежність, небезпечні для міжнародного співтовариства (особливо, якщо ці держави володіють ядерною зброєю).

Інша глобальна проблема, пов'язана з правами людини, – розпад федеральної держави, коли виникають нові самостійні держави, але на їх території зберігаються правові відносини, які при централізованій державі носили внутрішньодержавний характер (право власності, сімейно-шлюбні відносини та ін.). Потрібно пам'ятати, що в нових умовах вони набувають міжнародного характеру, стають правовідносинами іншого змісту, і в їх регулюванні особлива роль належить міжнародному праву і міжнародному співтовариству, які прагнуть не допустити утиску прав і свобод особи, прав та свобод малих народів і національних меншин. От чому ми говоримо, що міжнародне право – право всього людства, яке покликане зберегти інтереси особи і людства в цілому.

Невизнання і применшення значущості загальнолюдських цінностей у нашій країні до останнього часу пояснювалося уніфікаторським, чисто класовим підходом до вирішення всіх проблем, ідеєю непримиренності двох форм власності, характерної для марксистсько-ленінської ідеології. З переходом до політики

плюралізму пріоритетність принципів загальнолюдських цінностей (і, відповідно, міжнародно-правових норм) почала знаходити все більшого визнання.

Сьогодні важко назвати такі суспільні відносини, які входили б виключно до компетенції держав. Межі сфер міжнародного та внутрішньодержавного права, публічного та приватного права стають все менш і менш чіткими, що є наслідком транснаціональності зв'язків, взаємозалежності капіталу і політичної влади. Усе частіше міжнародне право безпосередньо застосовується фізичними особами, корпораціями, органами державної влади (суб'єктами внутрішньодержавного права) у відносинах між собою. Проблема вирішення колізій міжнародного та внутрішньодержавного права має велике практичне значення.

Теорія інкорпорації. Питання співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права тривалий час не було ключовим в юриспруденції, оскільки спочатку міжнародне право («право народів») протягом сторіч не сприймалося як особлива система права, що принципово відрізняється від інших джерел права. Правове регулювання стосувалося прав та обов'язків індивідів, а не держав. Визнання того, що міжнародне, морське, торгове право та інші галузі права встановлювали права й обов'язки для індивідів, виключало теорії про неможливість безпосередньої дії їх норм. Тому першою доктриною співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, що отримала поширення у XVIII ст., стала доктрина інкорпорації (*incorporatio* – лат. «включення»), яку авторитетно підтримували видатні британські юристи Менсфілд і Блекстон. Відповідно до цієї теорії норми міжнародного права складали частину права країни і безпосередньо застосовувалися суб'єктами національного права, забезпечувалися національними засобами правового захисту та примусом. Ця доктрина, незважаючи на давність походження, і донині продовжує застосовуватися щодо міжнародного звичаєвого права у державах Британської Співдружності і Сполучених Штатах Америки.

Теорія трансформації. Поява та реалізація на практиці теорії поділу влади призвели до появи у Великобританії в першій половині XIX ст. теорії трансформації. У Великобританії, як і в

більшості інших країн Британської Співдружності, укладення та ратифікація міжнародних договорів становить прерогативу монарха. Таким чином, монарх може створювати зобов'язання для держави без відома на те парламенту, що неприпустимо з точки зору принципу верховенства закону та належності верховної влади парламенту. Рішенням цієї проблеми на національному рівні і стала теорія трансформації, згідно з якою міжнародні угоди не можуть безпосередньо діяти на території держави. Для того, щоб положення міжнародних актів були виконані, необхідно, щоб парламент видав спеціальний акт імплементації (*enabling legislation*), тобто трансформував зміст міжнародного акта у внутрішнє право.

Дуалізм. У 1899 р. видатний німецький учений Г. Трипель видав монографію «Міжнародне та внутрішньодержавне право», в якій виклав теорію дуалізму. Трипель писав: «Міжнародне та внутрішньодержавне право, по суті, не тільки різні галузі права, але і різні правопорядки. Це два кола, які тісно стикаються, але ніколи не пересікаються». Учений виділив дві основні відмінності між цими правопорядками: 1) суб'єктами внутрішньодержавного права є індивіди, в той час як суб'єктами міжнародного права є лише держави, 2) джерелом внутрішньодержавного права є сама воля держави, в той час як джерелом міжнародного права – загальна воля держав (*Gemeinwille*). На його думку, для того щоб міжнародне право змогло виконати своє завдання, воно постійно повинно звертатися за допомогою до внутрішнього права. Без нього воно в багатьох відносинах є зовсім безсилим. Воно подібно маршалу, що дає накази тільки генералам і здатному досягти своїх цілей тільки в тому випадку, якщо останні відповідно до його вказівок дають нові накази своїм підопічним.

Подібної думки дотримується відомий італійський юрист-міжнародник А. Кассезе: оскільки міжнародне право регулює поведінку не індивідів, а держав, воно не є самодостатньою правовою системою. Держави не мають здатності формувати і виражати самостійну волю; вони є «абстрактними» структурами, які діють через індивідів. Індивіди є суб'єктами національних правових систем, самостійно визначають процедури обрання або призначення державних чиновників і автономно встановлюють коло

їх діяльності та повноважень. У цій сфері міжнародне право має підкоритися (must bow) внутрішній владі. Тому міжнародне право не може функціонувати без постійної допомоги, сприяння і підтримки з боку національних правових систем. У рамках правової системи держави норми іншого правопорядку, такого як міжнародне право, не можуть застосовуватися безпосередньо, але можуть бути тільки «трансформовані» у правові норми цієї системи.

Доктрина дуалізму має на увазі, що міжнародне право не залежить від волі якоїсь однієї держави, оскільки воно виражає загальну волю всіх держав. Кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання. Однак держава може самостійно визначати, яким чином вона буде реалізовувати ці зобов'язання. У своїй правовій системі вона може навіть встановлювати пріоритет свого законодавства щодо міжнародного права. Безумовно, це може спричинити відповідальність, але вона буде носити виключно міжнародно-правовий характер і жодним чином не матиме юридичного значення для внутрішньодержавної правової системи.

Монізм. Поряд з теорією дуалізму до кінця XIX ст. виникає моністична теорія співвідношення міжнародного та національного права. У 1899 р. німецький дослідник В. Кауфманн опублікував працю «Юридична сила міжнародного права і взаємозв'язок законодавчої влади та державних органів».

У цій роботі В. Кауфманн висунув основні принципи теорії монізму, яка згодом була розвинена відомим австрійським юристом і філософом-неокантіанцем Г. Кельзеном в його нормативістському вченні про право. Така теорія припускає існування єдиної універсальної системи права, яка охоплює правопорядки різних рівнів. Усе право розвивається в рамках так званої «основної норми», яка, за словами Г. Кельзена, «визначає основний фактор правотворчості так, що її можна назвати конституцією в сенсі правової логіки, на відміну від конституції в сенсі позитивного права». Міжнародне право має пріоритетне значення відносно решти норм права. Воно займає верхівку ієрархічної нормативної

піраміди і визначає юридичну дійсність решти правопорядків. Г. Кельзен не розділяє державу і право. Для нього держава – це політичний інститут, який згодом пов’язує себе своїми ж нормами права. Держава, що не підпорядкована праву, немислима.

Державний правопорядок може бути заснований тільки на міжнародному праві, яке становить юридичну основу всіх подальших актів держави. Г. Кельзен розглядає державу як юридичну особу, корпорацію, тобто «групу індивідів, до яких право відноситься як до єдиного об’єкта, як до особи, яка має права та обов’язки, відмінні від прав і обов’язків індивідів, що складають корпорацію». Співвідношення міжнародного та внутрішнього права, на думку Г. Кельзена, аналогічно співвідношенню національного правопорядку і внутрішніх норм корпорації.

Стверджуючи примат міжнародного права, Г. Кельзен заперечує державний суверенітет, очевидно тлумачачи його в абсолютному сенсі: «Правапорядок, який виходить з норми вищого порядку, виключає суверенітет». Таким шляхом компетенція держави максимально обмежується, бо держави вважаються тільки органами міжнародного спілкування.

Міжнародний правопорядок спирається на так звану «позитивну (фактично встановлену) норму», яку Г. Кельзен визначає таким чином: «Відповідно до загального міжнародного права, уряд, який незалежно від інших урядів здійснює ефективний контроль над населенням певної території, є легітимний уряд, а населення, яке живе на цій території і контролюване цим урядом, утворює державу (в сенсі міжнародного права)».

Будучи найбільш відомим теоретиком примату міжнародного права, Г. Кельзен, тим не менше, сам зазначав, що далеко не всі норми міжнародного права є «повними». Подібно дуалістам, він стверджує, що більшість норм міжнародного права є неповними (incomplete) і вимагають імплементації за допомогою норм національного права.

Слід зазначити, що моністичний підхід має велике практичне значення. Вчення Г. Кельзена здійснило істотний вплив на формування правової системи Європейських співтовариств.

Теорія гармонізації. Серед нових теорій співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права заслуговує на увагу теорія гармонізації, запропонована англійським професором Фіцморісом у 1957 р., відома також як «компроміс Фіцморіса». Професор Фіцморіс спробував вирішити суперечку між монізмом і дуалізмом, вказавши на відсутність предмета спору. Він звинуватив цю суперечку на штучності і відірваності від реальності. Дійсно, і монізм, і дуалізм побудовані на висновках – аксіомах, які практично неможливо довести, які можна або прийняти на віру, або не приймати. Суперечка між моністами і дуалістами йде не про факти, а про теоретичні передумови. Він звернув увагу на те, що деякою мірою подібним застосуванню міжнародного права в національній правовій системі є застосування іноземного законодавства відповідно до колізійного права, коли іноземне законодавство застосовується тією мірою, в якій воно не суперечить національному законодавству держави. З теорії Фіцморіса випливає, що національні судді не можуть застосовувати міжнародне право, не маючи на те санкції, встановленої внутрішньодержавним правом. Так само і міжнародні арбітри та судді застосовують норми внутрішньодержавного права лише тією мірою, в якій вони не суперечать міжнародному праву. У загальному і цілому, вважає Фіцморіс, існує тенденція до гармонізації національних правових систем і міжнародного права. Національні юристи, наприклад, тлумачать і розробляють національно-правові акти, беручи до уваги міжнародні зобов'язання своєї держави, а юристи-міжнародники розробляють міжнародно-правові акти, зважаючи на особливості національних законодавств. Тому його теорія також відома як «теорія гармонізації».

Чим більше держава залучається в систему міжнародних відносин, тим більше вона залежить від міжнародної спільноти, тим більше стає відкритою правова система цієї держави для безпосереднього впливу міжнародного права і тим більше вірогідність того, що ця держава визнає пріоритет міжнародного права. У зв'язку з цим держави, які орієнтують свою економіку на світовий ринок і мають незначну стратегічну вагу або відчують гострий недолік в інвестиціях, ретельно узгоджують своє національне

законодавство з міжнародним правом або визнають пріоритет міжнародного права і допускають його безпосередню дію у внутрішньодержавній сфері, щоб викликати до себе довіру і отримати захист світової спільноти, що є достатньо актуальним для сучасної України.

Тема 9. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм

Загальний зміст теми: нігілізм як соціально-юридичний феномен. Загальні риси, форми нігілізму. Поняття та сутність правового нігілізму. Морально-психологічний генезис правового нігілізму. Джерела і причини зростання правового нігілізму в сучасному суспільстві.

Характеристика основних форм вираження правового нігілізму. Кримінал як форма правового нігілізму. «Війна законів». Проблема «узаконого беззаконня». Конфронтація представницьких і виконавчих структур влади. Порушення прав людини. Загальні риси сучасного нігілізму.

Правовий ідеалізм і причини, що його породжують. Юридичний фетишизм.

Правовий інфантилізм як різновид деформації правосвідомості. Професійна деформація юриста.

Проблеми та можливі шляхи боротьби з деструктивними явищами в праві.

Нігілізм взагалі (у перекладі з лат. – «заперечення») висловлює негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, окремих, а часом і до всіх сторін людського буття. Це – одна з форм світосприйняття і соціальної поведінки. Нігілізм як течія суспільної думки зародився давно, але найбільшого поширення набув у минулому сторіччі, головним чином, у Західній Європі і в Росії.

Він був пов'язаний з такими філософами ліворадикального напрямку, як Ф. Г. Якоб, П. Ж. Прудон, Ф. Ніцше, М. Хайдеггер, М. А. Бакунін, П. А. Кропоткін та ін.

Загальною (родовою) рисою всіх форм нігілізму є заперечення, але не всяке заперечення є нігілізм. Заперечення ширше, воно органічно притаманне людській свідомості, діалектичному мисленню. Тому далеко не всіх, хто що-небудь заперечує, можна вважати нігілістами. В іншому випадку сам термін «нігілізм» втрачає свій сенс і розчиняється в більш об'ємному понятті – «заперечення».

Отже, нігілістичне заперечення і діалектичне заперечення – різні речі. В історичному плані не можна, наприклад, беззастережно негативно, з позицій голого заперечення, оцінювати різні визвольні рухи, їх ідеологів та учасників, оскільки це об'єктивні закономірні процеси. Тим більше, якщо йдеться про еволюційний розвиток.

Коли нігілізм стає природним (об'єктивним) запереченням старого, консервативного, реакційного, він перестає бути нігілізмом. Наприклад, заперечення багатьох негативних і навіть трагічних сторінок з нашого недавнього минулого, насамперед, у державній та політико-правовій сфері життя суспільства, справедливо і виправдано, тому що являє собою неминучий процес оновлення.

Характерною ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, який визначає лише його конкретний вид, а ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність цього заперечення.

Соціальний нігілізм особливо розповсюдився у нас в пострадянський час. Він виник на хвилі загального негативізму, яка охопила всю країну, коли багато що (якщо не все) переоцінювалося, переосмислювалося, засуджувалося і відкидалося. З одного боку, була очевидна очисна функція нігілізму, а з іншого – його побічні наслідки, бо суцільний потік негативу змітав на своєму шляху і позитивні зміни. Анафемі піддавалося як погане, так і хороше.

Сьогодні соціальний нігілізм виражається в самих різних іпостасях: неприйняття певними верствами суспільства курсу реформ, нового укладу життя і нових («ринкових») цінностей, невдоволення змінами, соціальні протести проти «шокових» методів здійснюваних перетворень; незгода з тими чи іншими політичними

рішеннями і акціями, неприязнь або навіть ворожнеча по відношенню до державних інститутів і структур влади, їх лідерів; заперечення не властивих вітчизняному менталітету західних зразків поведінки, моральних орієнтирів. Серед значної частини населення переважають фрондистські настрої, негативне ставлення до того, що відбувається, до багатьох фактів і явищ дійсності.

Правовий нігілізм – різновид соціального нігілізму як родового поняття. Сутність його полягає в негативному, заперечливому, неповажному ставленні до права, законів, нормативного порядку, а з точки зору витоків, причин – у юридичному невігластві, відсталості, правовій безграмотності і правовій невихованості основної маси населення. Подібні антиправові установки і стереотипи становлять «елемент, характерну рису, властивість суспільної свідомості і національної психології ... відмінну особливість культури, традицій, способу життя». Йдеться про незатребуваність права суспільством.

Одним із ключових моментів тут виступає зневажливе, зверхнє, поблажливо-скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, у свою чергу, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духу, соціальних почуттів, звичок.

Правовий нігілізм має в нашій країні благодатний ґрунт, який завжди давав і продовжує давати рясні сходи. Як і раніше, ми живемо в морі беззаконня, яке інколи набуває характеру національного лиха і завдає суспільству величезний і непоправний збиток.

Сьогодні головне джерело правового нігілізму в Україні – кризовий стан українського суспільства. Соціальна напруженість, економічні негаразди, розпад колись єдиного життєвого простору, сепаратизм, конфронтація влади, морально-психологічна нестійкість суспільства і багато чого іншого не тільки не сприяють подоланню правового нігілізму, але постійно відтворюють і примножують його. Склалися ідеальні умови для тих, хто не в ладах із законом, у кого на першому плані егоїстичний інтерес.

На особистісному рівні правовий нігілізм виступає в двох якостях: як стан умів, почуттів, настроїв і як спосіб дій, реальна поведінка. Останнє – індикатор шкідливості і небезпеки явища. Вчинки – плоди помислів, тому саме за вчинками можна судити про реальну наявність та наслідки правового нігілізму.

Правовий нігілізм може бути активним і пасивним, стійким і спонтанним, постійним і ситуативним, проявлятися у вигляді простого фрондерства, мати особисті причини, коли, скажімо, громадянин незадоволений судом тільки тому, що його засудили, а закон поганий тому, що передбачив покарання за вчинене ним діяння.

Форми вираження правового нігілізму.

1. Перш за все, це прямі навмисні порушення діючих законів та інших нормативно-правових актів. Ці порушення складають величезний масив кримінальних злочинів, а також цивільних, адміністративних, дисциплінарних та інших проступків. Кримінал – найбільш грубий і небезпечний вид правового нігілізму. Часто криміногенна ситуація в країні оцінюється за допомогою таких епітетів, як розгул, обвал, беззаконня.

2. Масове недотримання і невиконання юридичних приписів, коли суб'єкти (громадяни, посадові особи, державні органи, громадські організації) просто не співвідносять свою поведінку з вимогами правових норм, а прагнуть жити і діяти за «своїми правилами». Невиконання законів – ознака безсилля влади. Панує правова анархія, закони ніхто не виконує. Непокора ж законам завдає не меншої шкоди суспільству, ніж їх пряме порушення.

3. Війна законів, видання суперечливих, паралельних або навіть взаємовиключних правових актів, які нейтралізують один одного, розтрачуючи марно свою силу. Нерідко підзаконні акти стають «надзаконними». Прийняті у великій кількості юридичні норми не співвідносяться, погано синхронізовані. У результаті виникають найгостріші колізії, слабшає «правове поле», на якому легко виростає правовий нігілізм.

4. Підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю, вихід різних офіційних посадових осіб та органів, суспільних груп і сил на неправове поле діяльності, прагнення реалізувати свої інтереси поза рамками законодавства.

5. Конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях. Вона виникає в процесі становлення нової вертикалі управління при збереженні старої системи. Ці дві моделі влади виявилися несумісними за своїми цілями, завданням, методами. Звідси – тертя, конфлікти, протистояння, прагнення довести, яка влада важливіша і потрібніша. При цьому верх брали насамперед престижні або кар’єристські міркування, честолюбство, а не законослухняність. Закони в цій боротьбі були лише прикрою перешкодою.

6. Серйозним джерелом і формою вираження політико-юридичного нігілізму є порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку. Слабка правова захищеність особи підриває віру в закон, у здатність держави забезпечити порядок і спокій у суспільстві, захистити людей від злочинних посягань. Безсилля ж права не може породити позитивне ставлення до нього, а викликає лише роздратування, невдоволення, протест.

Підсумовуючи все сказане, можна виділити деякі загальні, найбільш характерні риси сучасного правового нігілізму. Це:

- по-перше, його підкреслено демонстративний, войовничий, конфронтаційно-агресивний характер;
- по-друге, глобальність, масовість, широка розповсюдженість не тільки серед громадян, соціальних та професійних груп, прошарків, але і серед офіційних державних структур, законодавчих, виконавчих і правоохоронних ешелонів влади;
- по-третє, різноманіття форм прояву – від кримінальних до легальних (легітимних), від парламентсько-конституційних до мітингово-охлократичних;
- по-четверте, особлива ступінь руйнівності, опозиційна і популістська спрямованість, регіонально-національне забарвлення, що переходить у сепаратизм;
- по-п’яте, злиття з державним, політичним, моральним, духовним, економічним, релігійним нігілізмом, які утворюють разом єдиний деструктивний процес;
- по-шосте, зв’язок з негативізмом – більш широкою течією.

Якщо правовий нігілізм означає недооцінку або ігнорування права, то *правовий ідеалізм* – його переоцінку, ідеалізацію. Обидва ці явища мають одне коріння – юридичне невігластво, нерозвинену і деформовану правосвідомість, дефіцит політико-правової культури. Зазначені крайнощі, незважаючи на їх, здавалося б, протилежну спрямованість, у кінцевому рахунку поєднуються і утворюють ніби «подвоєне» загальне зло. Іншими словами, перед нами дві сторони «однієї медалі».

Хоча зовні правовий ідеалізм менш помітний, не так кидається в очі (у всякому разі, про нього майже не говорять, він не «на слуху»), явище це заподіює такої ж шкоди державі, суспільству, як і правовий нігілізм. Він у край деструктивний за своїми наслідками. Усвідомлюється це, як правило, «потім», коли результат стає очевидний. Ось чому, борючись з правовим нігілізмом, не слід впадати в іншу крайність – правовий фетишизм, волюнтаризм, ідеалізм.

В умовах правової ейфорії у багатьох склалося переконання, що досить прийняти хороші, розумні закони, як усі найскладніші та найгостріші проблеми суспільства будуть вирішені. «Ось приймемо пакет законів і життя покращиться». Але диво не відбувається, закони приймаються, а справи стоять на місці і навіть погіршуються. Наслідком такої ситуації стає розчарування в законах, з'являються ознаки правового скепсису.

Закон, як відомо, є офіційним визнанням факту і не більше того. Він лише оформлює, «протоколює» стосунки, що реально склалися. Доцільно згадати слова класиків про те, що право не може бути вище, ніж економічний лад і обумовлений ним культурний розвиток суспільства, вони правильні, оскільки перевірені практикою.

Зрозуміло, що перетворення, які відбуваються в нашому суспільстві, потребують надійного правового забезпечення, але воно не може бути чисто вольовим. Безсилля законів породжує все той же нігілізм, зневіру в реальну значимість прийнятих актів, у їх здатність змінити ситуацію. Закони не працюють, отже, і ставлення до них більш ніж прохолодне, їх престиж падає – разом з престижем влади.

Правовий ідеалізм породив у значної частини людей кризу віри в законодавчі, а в більш широкому плані – у парламентсько-конституційні шляхи вирішення назрілих проблем, у нові прогресивні інститути. Ідеалізмом з самого початку страждали деякі гасла перебудови, а потім і періоду реформації (прискорення соціально-економічного розвитку, викорінення пияцтва, різке підвищення життєвого рівня народу, плавне і безболісне розгортання демократії, роздержавлення та ін.).

Хотілося все це швидше втілити в законах, закріпити юридично, проголосити в Конституції. На ділі ж форсованого переходу суспільства з одного стану в інший не вийшло, очікування затяглися. Ідеалістичні прожекти, як правило, суворо мстяться за себе. Це той же нігілізм, тільки з протилежним знаком. І він не менш шкідливий.

Поширенню юридичного ідеалізму сприяло й те, що у нас довгий час переважав чисто прагматичний підхід до права (знаряддя, інструмент, засіб, важіль і т.д.). Відповідно до цього на право звалювали «непідйомний тягар», покладалися нездійсненні сподівання, які надалі не виправдалися. Правовий скептицизм особливо посилювався, коли суспільство чітко усвідомило, що багато законів, прийняті в період реформ, виявилися малоефективними і не привели до досягнення бажаних цілей, а деякі дали негативний результат.

Дуті програми та обіцянки, гасла про світле майбутнє були улюбленими прийомами роботи з «масами». Говорячи словами А. І. Герцена, «ідеологія ставилася вище фактології». Будівництво повітряних замків (точніше, паперових) допомагало жити в світі ілюзій. Проте дійсність швидко руйнувала ці ефемерні храми і повертала у світ суворих реальностей. Привабливі цілі знову і знову опинялися недосяжними, горизонт віддалявся.

Відомим правовим романтизмом можна вважати статтю Конституції України, яка говорить, що Україна вже сьогодні є правовою соціальною державою. Тут явно бажане приймається за дійсне. Це, швидше, мета, гасло, перспектива, а не факт, хоча як програмна ця концепція, можливо, і заслуговувала проголошення в Основному Законі країни.

Влада не в змозі змусити закони працювати, тому вона їх просто видає. Але законодавець не має права йти на поводу у повсякденної свідомості – треба терміново прийняти такий-то закон; він зобов'язаний дивитися далі, передбачити наслідки. Правова самозакоханість небезпечна, бо вона породжує безпідставні надії, заколисує суспільство.

Давно сказано: щоб не розчаровуватися, не слід зачаровуватися. Надзвичайно важливо і необхідно подолати як правовий нігілізм, так і правовий ідеалізм, які живлять один одного.

Крім вищезазначених, слід звернути увагу на такі *деструктивні явища в праві*, як:

- правовий дилетантизм – суміжний з правовим інфантилізмом вид деформації правосвідомості особи, яка ознайомлена з правом, але легковажно до нього ставиться, що виражається у судженні про закон або юридичну ситуацію, довільному тлумаченні правових норм і принципів, частому ігноруванні принципу презумпції невинуватості та ін.;

- правова демагогія – вид деформації правосвідомості особи, що виявляється в системі обману всілякими привабливими, але брехливими обіцянками правового характеру; особливо поширена під час виборів, коли використовуються усі засоби «обробки» виборців, включаючи і «чорний піар», а також у періоди обговорень Конституції, законів, коли приймаються нормативно-правові акти декларативного характеру, звучить неконструктивна критика змісту щойно прийнятого закону, вносяться пропозиції його скасувати, протиставляються один одному законодавчі акти та ін.

Правовий інфантилізм являє собою досить відомий і традиційний різновид професійної деформації. У його основі лежить прогальність і невихованість правової свідомості, що визначаються недостатніми для успішної професійної діяльності юридичними знаннями і навичками виконання службових функцій. Правовий інфантилізм – це юридичне безкультур'я, безграмотність і непрофесіоналізм, що виражається в прогалинах правової освіти, у несформованості особистості як професійного працівника. Він може пояснюватися як психологічною та інтелектуальною

нездатністю особи до сприйняття правових знань (слабкість пам'яті, неуважність, пасивність уяви, вузькість особистих інтересів і т.д.), так і бути результатом поступової деградації особистості. Показниками подібної правосвідомості є відсутність цілісності та системності правових знань, вузький горизонт професійних можливостей діяльності, своєрідне ремісництво в практичній роботі, нетворчий характер і неохайність у вирішенні службових завдань.

Однією з найважливіших вимог, що пред'являються до професії юриста, є необхідність постійної і систематичної роботи над собою у вигляді самостійного вивчення нового законодавства та наукової літератури за фахом. Тим часом, як свідчить практика, для багатьох фахівців закінчення навчання у вузі стає закінченням формування професійного інтелекту. Навички практичної діяльності, почерпнуті з сумнівних з точки зору законності джерел можуть негативно позначатися, руйнувати і без того крихкий каркас правової інформованості, придбаної у вузі. Цьому сприяють надмірна службова завантаженість, спеціалізація з розгляду одноманітних юридичних справ, накопичення життєвої втоми, вплив соціального середовища і т.д.

Результатом правового інфантилізму є помилки, неохайність і брак у роботі, а іноді навіть посадове свавілля, засноване на незнанні чинного законодавства і уявленнях про свою службову незв'язаність правом. Звідси і виникає досить актуальне і важливе питання про відповідальність посадової особи за незнання права і невміння правильно застосовувати його норми і принципи на практиці. Помилковість і свавілля в роботі слідчого, судді, прокурора є те саме, що брак у роботі лікаря. І в тому, і в іншому випадку наслідком безграмотності може бути покалічена доля людини. Професійний інфантилізм, отже, не так уже нешкідливий. А це означає необхідність створення та діяльності особливих кваліфікаційних комісій для визначення заходів відповідальності за брак у роботі, що наступив унаслідок незнання своєї професії.

Тема 10. Сучасні проблеми засобів правового впливу

Загальний зміст теми: інформаційно-психологічний механізм правового впливу.

Стимули та обмеження як засоби правового впливу. Ознаки та види правових стимулів та обмежень.

Статус правових пільг у сучасному суспільстві. Поняття та ознаки правових пільг. Відмінність правових пільг від «привілеїв» і «гарантій». Мета правових пільг. Суб'єкти, для яких встановлюються правові пільги. Функції правових пільг. Проблеми у сфері надання та реалізації правових пільг та можливі шляхи їх вирішення.

Правові імунітети як специфічний різновид правових пільг. Правові імунітети в міжнародно-правовій практиці.

Поняття та ознаки правових заохочень. Заслуга і її риси. Функції правових заохочень. Співвідношення заохочення з поняттями винагорода та переконання. Класифікація правових заохочень. Проблеми у сфері правових заохочень і шляхи їх вирішення.

Заохочувальні санкції.

Правові пільги і заохочення в правовій політиці України.

У сучасній Україні відбуваються перетворення в економічній, політичній, правовій сферах. Змінюється характер суспільних відносин, змінюються і юридичні норми, що регламентують такі відносини. Відповідно трансформуються цілі, способи, соціальна спрямованість правового опосередкування запитів окремих груп населення. Знаходить нове відображення в законодавстві і врахування особливих інтересів суб'єктів, засобом якого виступають такі правові засоби, як: правові пільги, правові стимули і обмеження та привілеї і імунітети.

Враховуючи, що правове регулювання не має ні матеріальної, ні енергетичної форми, а здійснюється виключно на інформаційному рівні, важливо розглянути насамперед *інформаційно-психологічний аспект дії права*. Адже право здатне регулювати поведінку тільки тоді, коли інформація сприйнята і засвоєна суб'єктом, його свідомістю. Суттєва риса інформаційно-психологічного механізму впливу права на суспільні відносини полягає

в тому, що правові засоби сприяють формуванню і дії мотивів поведінки, яка пропонується або дозволяється юридичними нормами.

У цьому випадку свідомість відіграє роль фільтра і «декодує» правові засоби, що впливають на нього, на позитивно-негативні фактори: «корисно-шкідливо», «вигідно-невигідно». Виходячи з таких правових засобів і враховуючи власні інтереси, людина будує відповідну програму дій.

В інформаційно-психологічному плані правовими засобами виступають не самі норми права, договори або правозастосовні акти, а ті конкретні заходи інформаційно-психологічного впливу, які в них містяться. Це – суб'єктивні права і обов'язки, заохочення і покарання тощо, які, у свою чергу, поділяються на дві великі групи: *правові стимули і правові обмеження*.

Саме стимули і обмеження є значущими для поведінки, пов'язаними в буквальному сенсі з цінністю, на яку орієнтується інтерес суб'єкта.

Якщо правові стимули покликані спонукати до правомірної поведінки, вигідної і для особистості, і для суспільства, то правові обмеження – стримувати від протиправного задоволення її власних інтересів, яке може бути вигідно для особи, але не вигідно, а навіть, навпаки, шкідливо для інших громадян, суспільства в цілому.

Правовий стимул – це правове спонукання до законослухняної поведінки, що створює режим сприяння для задоволення власних інтересів суб'єкта.

Загальні ознаки правових стимулів:

1) пов'язані зі сприятливими умовами для здійснення власних інтересів особи, оскільки знаходять своє вираження в обіцянці або надання цінностей, або іноді скасування або зниження заходів позбавлення цінностей (наприклад, скасування або зменшення міри покарання є стимул);

2) повідомляють про розширення обсягу можливостей, свободи, бо формами прояву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, заохочення;

- 3) позначають собою позитивну правову мотивацію;
- 4) припускають підвищення позитивної активності;
- 5) спрямовані на впорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків. У цих ознаках полягає їх необхідність і соціальна цінність.

Види правових стимулів (залежно від):

- елементу структури норми права можна виділити юридичний факт – стимул (гіпотеза), суб'єктивне право, законний інтерес, пільга (диспозиція), заохочення (санкція);
- предмета правового регулювання – конституційні, цивільні, екологічні і т.п.;
- обсягу – основні (суб'єктивне право), часткові (законний інтерес) і додаткові (пільга);
- часу дії – постійні (право на власність) і тимчасові (разова премія);
- утримання – матеріально-правові (зарплата) і морально-правові (подяка).

Правове обмеження – це правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контр суб'єкта і суспільних інтересів в охороні та захисті; це встановлені в праві кордони, в межах яких особи повинні діяти, це виключення певних можливостей у їх діяльності.

Загальні ознаки правових обмежень:

- 1) пов'язані з несприятливими умовами (загроза або позбавлення певних цінностей) для здійснення власних інтересів суб'єкта, бо спрямовані на їх стримування і одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони і суспільних інтересів в охороні та захисті;
- 2) повідомляють про зменшення обсягу можливостей, свободи, а отже, і прав особистості, що досягається за допомогою обов'язків, заборон, покарань тощо;
- 3) позначають собою негативну правову мотивацію;
- 4) припускають зниження негативної активності;
- 5) спрямовані на захист суспільних відносин, виконують функцію їх охорони.

Види правових обмежень (залежно від):

- елементу структури норми права можна виділити юридичний факт – обмеження (гіпотеза), юридичний обов’язок, заборону, призупинення та ін. (диспозиція), покарання (санкція);
- предмета правового регулювання – конституційні, цивільні, екологічні і т.п.;
- обсягу – повні (обмеження дієздатності дітей) і часткові (обмеження дієздатності неповнолітніх віком від 14 до 18 років);
- часу дії – постійні (встановлені законом виборчі обмеження) і тимчасові (визначені в акті про надзвичайний стан);
- утримання – матеріально-правові (позбавлення премії) та морально-правові (догана).

Найважливішими стимулюючими засобами в інформаційно-психологічному механізмі правового впливу виступають пільги, привілеї, імунітети, які в умовах реформування правової системи відіграють все більш помітну роль у сучасному правовому житті України.

Під *правовою пільгою* розуміється правомірне полегшення становища суб’єкта, яке дозволяє йому повніше задовольнити свої інтереси і виражається як у наданні додаткових, особливих прав (преваг), так і у звільненні від обов’язків.

Правовим пільгам притаманні такі ознаки:

- по-перше, вони супроводжуються більш повним задоволенням інтересів суб’єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов’язково має здійснюватися в рамках суспільних інтересів. При встановленні пільг законодавець ставить мету – соціально захистити, поліпшити становище окремих осіб, перевести процес задоволення їх інтересів у більш сприятливий режим.

Цілі тут мають першорядне значення, бо не будь-яке розширення прав і звільнення від обов’язків виступає як пільги. Наприклад, збільшення владних повноважень адміністрації в умовах надзвичайного стану або звільнення іноземців від військової служби не є правовими пільгами. Розширення прав тимчасової адміністрації в умовах надзвичайного стану пов’язано не з поліпшенням її статусу, а з необхідністю отримання більшої маневреності і простору для оперативного і оптимального виходу із ситуації,

для нормалізації життєдіяльності в конкретному регіоні. Звільнення ж іноземців від деяких обов'язків продиктоване міркуваннями політичного характеру безпеки держави тощо, пов'язано з відсутністю у них українського громадянства;

– по-друге, правові пільги являють собою виключення з загальних правил, відхилення від єдиних вимог нормативного характеру, виступають засобом юридичної диференціації.

Чим досконаліше право, тим більш диференційовано воно регламентує конкретні питання суспільного життя. Так, для різних категорій громадян встановлені правила, що регулюють прийом до вузів, призов на військову службу, призначення пенсій. За відсутності правової регламентації в тій або іншій сфері органи управління змушені, враховуючи конкретні обставини, робити на свій розсуд винятки для окремих осіб, що веде до різнобою в практичній діяльності і відкриває лазівки для суб'єктивізму і навіть зловживань.

Пільги – це елемент насамперед спеціального правового статусу особи, механізм доповнення основних прав і свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру.

– по-третє, правові пільги виступають правомірними винятками, законними витягами, встановленими компетентними органами в нормативних актах відповідно до демократичних процедур правотворчості. Пільги, як правило, фіксуються за допомогою нормативних, а не правозастосовних актів. Заборона законом надавати пільги в індивідуальному порядку переслідує мету – звести до мінімуму корисливі мотиви, які можуть з'явитися у цьому процесі.

Категорію «пільга» потрібно відрізнити від категорії «гарантія», яка є ширшою за своїм обсягом, бо включає в себе, крім пільг, інші юридичні засоби: заохочення, покарання, обов'язки, заборони і т.п. Тому цілком закономірно, що в нормативних актах пільги нерідко фіксуються в розділах, главах і статтях, присвячених гарантіям.

Основна мета правових пільг полягає в узгодженні інтересів особистості, соціальних груп, держави. Пільги пов'язують і

гармонізують ці різні інтереси, дозволяючи їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи тим самим нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства в цілому.

Від характеру та обсягу пільг залежать певні права. Пільги, покликані втілювати в життя ідеї справедливості і рівності, в умовах правової держави виступають специфічним критерієм сутнісних основ права, його принципових засад.

Специфічним різновидом правових пільг виступають *привілеї*, під якими розуміють спеціальні (багато в чому виняткові, монопольні) пільги для конкретних суб'єктів, насамперед для владних органів і посадових осіб, необхідні їм з метою найбільш повного і якісного здійснення своїх певних обов'язків.

Особливості привілеїв полягають у такому:

- по-перше, якщо пільги покликані полегшувати становище різного роду суб'єктів, то привілеї в основному зорієнтовані на політичну еліту, владні органи та посадових осіб. Разом з тим привілеї встановлюються не тільки щодо владних осіб. Як монопольні, виняткові права, вони можуть належати в певних випадках і громадянам, підприємствам, установам, організаціям та іншим суб'єктам;

- по-друге, пільги поширюються на більше коло осіб та мають більш широку сферу застосування. Привілеї ж є специфічними пільгами, це винятки з винятків. Їх не може бути багато, інакше привілеї «торпедують» основоположні принципи права – справедливість, рівноправність і т.п.;

- по-третє, якщо пільги в домінанті своїй характеризують спеціальний правовий статус суб'єктів, бо передбачаються головним чином для відповідних груп і верств населення (інвалідів, пенсіонерів, студентів, матерів-одиначок та ін.), то привілеї можуть встановлюватися як у спеціальному (дипломати, депутати, міністри тощо), так і в індивідуальному статусах (Президент), бо вони більшою мірою підтверджують винятковість юридичних можливостей особливо відповідальних та інших осіб;

- по-четверте, привілеї, зважаючи на те, що вони є винятковими правами, виступають більш детальними і персоніфікованими юридичними засобами, є наступними, порівняно з пільгами,

рівнями диференціації правового регулювання. Привілеї – це виключення як із загальних, так і з особливих норм права. Тому в принциповому плані вони можуть співвідноситися між собою як категорії «особливе» (пільги) і «окреме» (привілеї);

– по-п'яте, в силу різних соціальних ролей, які виконують різні суб'єкти в життєдіяльності суспільства, право, з одного боку, за допомогою пільг намагається «вирівняти» їх фактичну нерівність, з іншого ж – за допомогою привілеїв юридично «виділяє» тих, кому це необхідно для повноцінного здійснення специфічних обов'язків.

У будь-якому суспільстві, де присутня влада, тобто виконуються особливі публічно-політичні функції, з'являється і необхідність в юридичному «виділенні» осіб, які здійснюють ці загалом-то непрості функціональні обов'язки, націлені тією чи іншою мірою на впорядкування процесів задоволення інтересів різних суб'єктів.

З метою найбільш повної та якісної реалізації відповідних службових обов'язків, незалежного виконання офіційних функцій, відшкодування владним особам витрат, що виникають у процесі управління, і необхідні юридичні переваги, звані привілеями. І хоча цей засіб у цілому уособлює відому нерівність, без привілеїв не обійтися.

Разом з тим у суспільній свідомості привілеї часто асоціюються з надмірним отриманням благ «начальниками» (номенклатурою) в обхід закону. Такі привілеї, як правило, встановлюються таємно: або за неписаним рішенням, або на основі всіляких закритих підзаконних актів.

Під *правовими імунітетами* розуміють особливі пільги і привілеї, переважно пов'язані зі звільненням конкретно встановлених у нормах міжнародного права, Конституції і законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, покликані забезпечувати виконання ними відповідних функцій.

Імунітети, виступаючи специфічними різновидами пільг і привілеїв, природно мають з ними спільні риси:

– по-перше, всі вони створюють особливий юридичний режим, дозволяють полегшувати становище відповідних суб'єктів,

розширюють можливості щодо задоволення тих чи інших інтересів. Дійсно, на це спрямовані не тільки пільги і привілеї, а й імунітети. Зокрема, дипломатичний і депутатський імунітети також виконують таку роль;

- по-друге, покликані бути правостимулюючими засобами, що спонукають до певної поведінки і які позначають собою позитивну правову мотивацію;

- по-третє, є гарантіями соціально корисної діяльності, сприяють здійсненню тих чи інших обов'язків;

- по-четверте, названі засоби виступають своєрідними вилученнями, правомірними винятками для конкретних осіб, встановленими в спеціальних юридичних нормах;

- по-п'яте, являють собою форми прояву диференціації юридичного упорядкування соціальних зв'язків.

Разом з тим імунітети мають свої суто специфічні ознаки, що дає можливість виділити їх у системі пільг і привілеїв, говорити про їх самостійну юридичну природу:

- по-перше, якщо привілеї більшою мірою втілюються у перевагах, у так званих позитивних пільгах, то імунітети, навпаки, – у вигляді негативних пільг (звільнення від виконання окремих обов'язків – сплати податків, мит, імунітет для свідка тощо, звільнення від відповідальності);

- по-друге, метою імунітетів є забезпечення виконання міжнародних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків. Так, у ст. 5 Протоколу до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи, прийнятої 6 листопада 1952 р., прямо встановлено, що «привілеї та імунітети надаються представникам членів не в особистих інтересах відповідних осіб, а для забезпечення незалежного виконання ними обов'язків, пов'язаних з Радою Європи». Згідно зі ст. 40 Статуту Ради Європи, прийнятого 5 травня 1949 р., «Рада Європи, представники членів Ради та Секретаріат користуються на території членів такими привілеями та імунітетами, які розумно необхідні для виконання ними своїх обов'язків». Відповідно до ст. 6 Четвертого Протоколу до Генеральної Угоди про привілеї та імунітети Ради Європи,

прийнятої 16 грудня 1961 р., «привілеї та імунітети надаються суддям не для їхньої особистої вигоди, а з метою забезпечити незалежне здійснення їх функцій».

Правовий імунітет не повинен мати абсолютного характеру. Він може бути в ряді випадків скасований, обмежений або від нього можуть відмовитися самі власники імунітету. Це пов'язано в основному з тим, що імунітет із законного та ефективного юридичного засобу перетворюється на перешкоджаючий фактор.

– по-третє, коло осіб, на яке поширюється імунітет, має бути чітко визначене в нормах міжнародного права, Конституції і законах. До числа подібних осіб законодавство відносить дипломатичний і консульський корпус, Президента, депутатів, зареєстрованих кандидатів у депутати, Уповноваженого з прав людини, членів виборчих комісій з правом вирішального голосу, членів комісій з проведення референдуму з правом вирішального голосу, суддів, народних, присяжних і арбітражних засідателів, прокурорів, слідчих прокуратури та ін.

Носії ж інших пільг і привілеїв далеко не завжди так конкретно визначені і позначені у відповідному законодавстві.

Запропоновані ознаки правових імунітетів досить умовні, їм не можна надавати самодостатнього значення, бо привілеї та імунітети багато в чому тісно пов'язані явища і поняття.

Таким чином, виходячи з викладеного, зробимо висновки:

1) імунітети є загальноправовою категорією, бо вони встановлені в нормах міжнародного, конституційного, кримінального, адміністративного, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права;

2) повноцінне загальнотеоретичне дослідження цього міжгалузевого інституту дозволить вирішити як окремі наукові (створить умови для отримання нової наукової інформації, внесе порядок у наявні знання, відкриє нові «горизонти» для галузевих наук тощо), так і практичні проблеми (вироблення системи пропозицій і рекомендацій для правотворчих і правозастосовних органів, підвищення ефективності правового регулювання цієї достатньо непростой сфери суспільних відносин і т.д.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ З ТЕЗИСНИМИ КОМЕНТАРЯМИ

Анотація

Успішне засвоєння знань багато в чому визначається якістю і обсягом самостійної роботи студентів. Самостійна робота призначена для поглибленого засвоєння основного навчального матеріалу згідно з програмою навчальної дисципліни. З цієї причини для ефективного освоєння навчальної дисципліни необхідна правильна організація самостійної роботи з навчальною, навчально-методичною, науковою літературою, нормативними актами та правозастосовними документами, що передбачає певну схематичність процесу освоєння матеріалу.

Самостійна робота починається з вивчення питань цієї теми, включених у програму дисципліни. Необхідно також ознайомитися зі списком рекомендованої літератури.

У ході роботи з навчальною та науковою літературою корисно тезове конспектування основних положень цієї теми. У разі відсутності чіткої відповіді на поставлене питання необхідно прояснити його на семінарському занятті або в ході індивідуальної консультації у викладача. Успішному освоєнню дисципліни сприяє і вивчення нормативного матеріалу, офіційних актів вищих судових інстанцій.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Тема 1. Проблеми сутності і типології держав

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Множинність вчень про сутність держави і права: сутність та причини плюралізму в підходах.
2. Сутність і властивості публічної влади.
3. Сучасні моделі взаємовідносин між державою і правом.
4. Типологія як спосіб наукового пізнання держави і права: підстави, критерії класифікації, можливі підходи.

5. Переваги та недоліки формаційного і цивілізаційного підходів до типології держав.
6. Типології, засновані на історичному і релігійному підходах.
7. «Теорія трьох елементів».
8. Сучасні моделі генезису всесвітньої цивілізації: суперцивілізація, метацивілізація і трансцивілізація.

Неоднозначність сприйняття держави – ідеї, уявлення про неї, про її поняття, роль і призначення – обумовлена, насамперед, самим часом, в рамках якого вона виникає і розвивається, а отже, рівнем розвитку суспільства, природної свідомості і мислення.

Складність і багатогранність держави як явища і поняття, з одного боку, і суб'єктивність його сприйняття різними авторами – з іншого, об'єктивно зумовлюють можливість і навіть неминучість її багатоваріантного розуміння і не менш різноманітного її тлумачення.

Сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності. При визначенні поняття сутності держави важливо враховувати не тільки її класові елементи і відповідні ознаки, а й позакласові, «загальнолюдські» ознаки і риси.

Влада – складний, багатоаспектний феномен, що проявляється в різних організаційних формах, методах і способах її здійснення, системі відносин, цілях і т.д. У юридичній літературі одні автори розглядають владу як певну функцію, притаманну будь-якому колективу, суспільству; інші дослідники – як вольові відносини пануючих і підвладних суб'єктів; треті – як здатність володаря (управителя) нав'язувати свою волю іншим особам; четверті – як організовану силу, здатну підпорядковувати волі певної соціальної спільності інших людей. *Влада* розуміється також як управління, пов'язане з примусом. І нарешті, часто під владою розуміється держава або її органи, які здійснюють владу.

Державна ж влада представляє собою особливий різновид соціальної влади. У літературі по-різному розуміється співвідношення категорій «державна влада» і «політична влада».

Відповідно до однієї точки зору державна влада – вужча категорія, ніж політична влада, бо остання здійснюється не тільки державою, а й іншими ланками політичної системи суспільства: органами місцевого самоврядування, партіями, політичними рухами, громадськими організаціями тощо. Так, органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, хоча і здійснюють владу.

Типологія, або класифікація за типами держав та їх правових систем, являє собою об'єктивно необхідний, закономірний процес пізнання державно-правової матерії, відображає логіку природно-історичного процесу розвитку держави і права, історично неминучої зміни одних типів держави та права іншими, є одним з найважливіших прийомів і засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Категорія «тип держави і права» займає самотійне місце в теорії держави і права, так як дає можливість більш повно відобразити мінливу сутність держави і права, особливості їх виникнення та еволюції, побачити природно-історичний прогрес суспільства в цілому, як у бутті, так і у розвитку державно-організованого суспільства.

Типологія держави проводиться в основному з позиції двох підходів: формаційного і цивілізаційного.

Головним критерієм формаційного підходу виступають соціально-економічні ознаки (суспільно-економічна формація). В її основі лежить вчення про суспільно-економічну формацію, яка включає в себе тип виробничих відносин (базис) і відповідний йому тип надбудови (державна, право тощо), а в основі цивілізаційного підходу лежать духовні ознаки – культурні, релігійні, національні, психологічні та ін.

Разом з тим у навчальній літературі звертається увага і на ряд недоліків формаційного підходу як наслідок його догматизації. До таких недоліків, зокрема, відносять:

– однолінійність у трактуванні історичного розвитку державності як механічної зміни одного історичного типу держави іншим (що не відповідає реальному ходу історії з його різноманіттям

шляхів і форм державного розвитку, з циклічністю цього розвитку, можливістю зворотних процесів при зміні типів держав);

– ігнорування азійського способу виробництва, для якого характерні:

а) суспільна власність на землю і колективна праця;

б) державна власність на засоби виробництва;

в) пануючий клас в особі чиновництва, для якого основною «власністю» є влада.

У першому питанні слід звернути увагу на те, що держава в цілому являє собою єдність трьох елементів: держава існує остільки, оскільки існують: 1) населення держави (нація, державно-організований народ), 2) державна територія і 3) державна влада.

У позитивістському соціологічному розумінні держави визначальним виступає елемент влади: держава – це організація влади, найбільш сильна (ефективна) у даного народу на даній території. У легістському розумінні (наприклад, у теорії Г. Кельзена) держава зображується як примусовий нормативний порядок (законопорядок), що володіє найбільшою силою у даного народу на даній території. В обох варіантах владно-примусовий елемент ніби формує два інших елементи: державна влада перетворює спільність людей (народ, етнос) на відповідній території в населення держави (націю) і створює державну територію. В обох варіантах держава сприймається як даність, і та обставина, що саме спільність людей на певній території створює організацію державної влади, а не навпаки, залишається за рамками пояснення елементів держави.

Сучасна юридична теорія держави і сучасне міжнародне право трактують поняття нації і державної території як елементи, відносно самостійні стосовно державної влади. У сучасному понятті держави нація визнається субстанціональним, вихідним, основним утворюючим елементом державності. Причому сучасна держава визнається результатом історичного етнополітичного розвитку, а саме результатом, досягнутим на певній стадії історичного процесу формування нації.

У другому питанні необхідно проаналізувати типологію держав виходячи із ставлення офіційної влади до релігії. З цієї

точки зору прийнято виділяти світські, клерикальні, теократичні й атеїстичні держави.

Світська держава – це держава, де послідовно проведено відділення церкви від держави, не існує будь-якої державної чи обов'язкової релігії, визнається свобода релігії та атеїзму, релігійних і антирелігійних поглядів. Принцип світської держави зафіксований у конституціях багатьох зарубіжних країн (Франція, Бразилія та ін.).

Клерикальна держава – це держава, де церква має державний статус, не тільки користується величезними привілеями, але також є впливовою політичною силою. Наприклад, у Великобританії державною церквою є англіканство, її главою виступає глава держави – монарх, нині королева Єлизавета II.

Теократична держава – особлива форма організації державної влади, при якій остання належить церковній ієрархії. Зазвичай вища влада в такій державі належить главі панівної церкви (він же голова держави), визнаному «живим богом», «намісником бога на землі», «первосвященником» і т.п. (фараон, цар, імператор, халіф). Практично державні повноваження покладені на духовенство, жерців. Законом визнаються «веління бога» – Святе письмо, шаріат і т.п. і воля глави держави і церкви. Вперше термін «теократія» зустрічається у творах Йосипа Флавія. Прикладами теократії епохи рабовласницького ладу були, наприклад, давньосхідні деспотії (Єгипет, Вавилон, Іудейське царство, Арабський халіфат). Сьогодні прикладом теократичної держави є держава-місто Ватикан, що представляє собою абсолютну теократичну монархію. Законодавча, виконавча і судова влада у Ватикані належать Папі, він довічно обирається колегією кардиналів.

Атеїстична держава – це держава, в якій атеїстична пропаганда виходить від державних органів влади і ведеться систематичне переслідування священнослужителів і віруючих. Атеїстичними державами були СРСР та інші країни соціалістичного табору. Після Жовтневої соціалістичної революції Радянський Союз став першою у світі країною масового атеїзму, де право атеїстичної пропаганди закріплено у Конституції (ст. 127). У СРСР було створено товариство «Союз воїновничих безбожників» (1925 р.).

В умовах глобалізації – всесвітньої політичної, економічної та культурної інтеграції та уніфікації – багато вчених говорять про можливість побудови єдиної для всього людства цивілізації, яку прийнято називати всесвітньою або глобальною.

У рамках цивілізаційного підходу *глобалізацією* вважається «особливий етап взаємодії цивілізацій, на якому перебудовується цивілізаційна картина світу, апробується цивілізаційний статус різних суспільств, проявляються і окреслюються їх усталені і нові ідентифікаційні характеристики».

Причиною виникнення глобальної цивілізації може стати цілісність світового співтовариства, заснована на єдиних політичних, соціально-економічних, культурних та інших зв'язках між країнами. Така єдність призводить до уніфікації соціокультурних, економічних і політичних процесів по всьому світу.

Вважається, що модернізація повинна привести до перемоги ліберальної демократії в глобальному масштабі, тобто передбачається, що станеться поширення західних цінностей. Ця вестернізація світового співтовариства є одним з етапів утворення загальної цивілізації.

Існують три моделі генезису всесвітньої цивілізації: суперцивілізація, метацивілізація і трансцивілізація. Суперцивілізація є проявом суперетносу і вищою стадією еволюції цивілізацій. У цьому випадку глобальна цивілізація – це новий варіант мережевої імперії на базі будь-якої наддержави (більша частина вчених називає США як основу для суперцивілізації). *Метацивілізацією* вважається поява метакультур, які претендують на функцію «ядра» глобальної культури, причому локальні цивілізації зберігають свою ідентичність. У рамках цього підходу можна говорити про існування кількох метацивілізацій, що складаються, у свою чергу, з локальних цивілізацій, об'єднаних загальною метакультурою. Метацивілізації борються за лідерство у всесвітній цивілізації. *Трансцивілізацією* називається проект творчої цивілізації.

Фактично, тільки першу модель можна вважати сценарієм виникнення всесвітньої цивілізації, так як саме вона є продуктом глобалізації, у той час як метацивілізація – це результат фрагментації, а трансцивілізація – глокалізації. (Глокалізація – це процес

економічного, соціального, культурного розвитку, що характеризується співіснуванням різноспрямованих тенденцій: на тлі глобалізації замість очікуваного зникнення регіональних відмінностей відбувається їх збереження і посилення. Замість злиття та уніфікації виникають і набирають силу явища іншого напрямку: сепаратизм, загострення інтересу до локальних відмінностей, зростання інтересу до традицій глибокої давнини і відродження діалектів). Таким чином, навіть прихильники глобальної цивілізації не завжди розуміють під всесвітньою цивілізацією єдине утворення.

Багато вчених заперечують можливість виникнення глобальної цивілізації. Вони вважають, що одночасно з процесом глобалізації відбувається локалізація цивілізацій. Крім того, ставиться під сумнів вестернізація світової спільноти, тобто західний шлях розвитку.

Тема 2. Правові системи в сучасному світі

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Проблеми розуміння правової системи в сучасній юридичній теорії.
2. Проблеми класифікації правових систем.
3. Порівняльно-правовий аналіз основних правових сімей світу.
4. Право міждержавних союзів як реальність сучасного розвитку світового співтовариства.
5. Сучасні аспекти функціонування правової системи України.
6. Правові системи країн пострадянського зарубіжжя: тенденції сучасного розвитку.
7. Юридична компаративістика.

Сучасну правову дійсність стало важко відображати за допомогою старих, часом дуже вузьких конструкцій. Потрібні більш широкі побудови (комплекси), що дозволяють виробляти відповідно і більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягати вищих рівнів узагальнення, абстракції.

Одна з таких категорій – правова система, яка дає можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність у цілісному вигляді, а не окремі її компоненти. Якщо говорити про її блоки, то можна виділити такі, як нормативний, правоутворюючий, доктринальний (науковий), статистичний, динамічний, блок прав і обов’язків та ін. Між ними існують численні горизонтальні і вертикальні зв’язки та відносини. Усе це відображає складний правовий устрій даного суспільства. Компоненти, що входять у правову систему, неоднакові за своїм значенням, юридичною природою, питомою вагою, самостійністю, ступенем впливу на суспільні відносини, але в той же час вони підпорядковані деяким загальним закономірностям, характеризуються єдністю.

Правова картина світу складається з безлічі існуючих і функціонуючих на сучасному етапі розвитку суспільства національних правових систем. Усі вони тією чи іншою мірою взаємопов’язані, взаємозалежні і здійснюють, хоча й різною мірою, вплив один на одного.

У сучасному світі налічується більше двохсот національних правових систем, кожна держава має своє власне нормативне регулювання, джерела права, правосвідомість, правову культуру і правові традиції, характеризується особливостями правозастосовної діяльності. Серед сотень існуючих у сучасному світі правових систем багато з них володіють домінуючими подібними рисами.

Наявність спільних ознак і рис у різних правових системах дозволяє класифікувати їх між собою або поділяти залежно від тих чи інших загальних ознак і рис – критеріїв на окремі групи, або правові сім’ї. У науковій та навчальній юридичній літературі правова сім’я розуміється як сукупність національних правових систем, виділена на основі спільності та різниці ознак і рис. Правова сім’я – це більш-менш широка сукупність національних правових систем, об’єднаних спільністю історичного формування, структури, джерел, провідних галузей і правових інститутів, правозастосування, понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Французький компаративіст Р. Давид запропонував класифікацію, яка вже стала класичною, в основі якої лежать два критерії: перший – ідеологія, яка включає в себе релігійні, філософські, економічні, соціальні та політичні чинники; другий – юридична техніка, яка спирається на джерела права. З урахуванням цих критеріїв Р. Давид виділяв три основні правові сім'ї – романо-германську, загального права і соціалістичну.

Разом з тим він зазначав, що «розглянуті правові сім'ї (у кожній з них чимало підвидів) є, безсумнівно, основними в сучасному світі», але «правова карта сучасного світу, якщо вона хоче бути реалістичною», не може обійти увагою і «незахідні країни», це «країни мусульманського, індіанського та іудейського права», а також «країни Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару».

Також слід звернути увагу на інші відомі класифікації правових систем німецьких учених К. Цвайгерта і Кетца, американських учених Дж. Меррімена і М. Кларка, професора Ю. А. Тихомирова, американського вченого Осаке.

У світі існують різні правові системи та правові сім'ї, що відображають особливості відповідних епох, цивілізацій, країн, народів, континентів.

Як правило, виділяють такі *основні правові сім'ї*:

- 1) романо-германську (сім'ю континентального права);
- 2) англосаксонську (сім'ю загального права);
- 3) релігійну (сім'ю мусульманського й індуського права);
- 4) традиційну (сім'ю звичайного права);
- 5) сім'ю соціалістичного права.

Міждержавно-правова система – це цілісна структурно впорядкована за допомогою міжнародно-правових норм та інших юридичних засобів стійка взаємодія суб'єктів міжнародного права, що забезпечує належний міжнародний правопорядок як необхідну передумову функціонування світової системи в цілому та регіональних її систем зокрема.

Зазначимо, що міждержавно-правові системи відрізняються між собою завданнями, які вони покликані виконувати, а також відповідним рівнем їх нормативності. Вони складаються з таких

суб'єктів міжнародного права, як держави та міждержавні організації. Правові відносини між цими та іншими суб'єктами встановлюються на основі норм міжнародного права. Метою їх функціонування є досягнення міжнародного правопорядку.

Процес формування сучасної соціально-правової держави залежить насамперед від етапів і темпів розвитку права та правової системи загалом. Правова система кожної держави має свої особливості, структуру, різні види джерел права, формується в певний історичний час, у конкретному регіоні, характеризується певними національними особливостями, розвивається в суспільстві з різними звичаями, віросповіданням тощо. В умовах світових трансформаційних процесів вона активно впливає на характер змін у суспільстві, сприяє гармонізації держави і права, вдосконаленню законодавчого процесу, піднесенню ефективності правового регулювання, суспільної та індивідуальної правосвідомості тощо.

Процес зближення правових систем України і Заходу передбачає взаємну гармонізацію законодавства, новий етап взаємообумовленості міжнародного і національного права, коли в останнє імплементуються принципи і норми міжнародного права.

Сучасна правова система України має базуватися не лише на традиційних засадах юридичного позитивізму, який тлумачить право винятково як продукт вольових дій та рішень вищих суб'єктів державної влади, а на праворозумінні як міри свободи рівних суб'єктів, на принципі верховенства права.

При аналізі питання необхідно обґрунтувати положення про відносну єдність різних правових сімей, про можливість використання їх основних понять, інститутів, принципів у процесі розвитку і функціонування правової системи сучасної України. Ця система належить до самостійного типу правової культури, що поєднується з рисами й ознаками романо-германської правової системи. Вона відображає також специфіку національно-етичних вимірів правової інфраструктури, особливості національно-правового менталітету.

Пострадянські правові системи не формують самостійну правову сім'ю. Разом із тим визначення їх місця на правовій карті світу є актуальним.

Яким шляхом вони розвиватимуться: або приєднуються до однієї з існуючих правових сімей, або підуть шляхом утворення нової правової сім'ї? Це питання викликає дискусію, що відображає різне бачення не тільки історичного шляху їх розвитку, але й перспектив їх трансформації.

Багато дослідників вважають, що тенденції розвитку правових систем пострадянських держав дають підстави стверджувати, що вони рухаються у бік приєднання до сім'ї романо-германського права. Вони поступово відходять від свого соціалістичного минулого.

На думку К. Осаке, правові системи більшості держав пострадянського простору вже відповідають двом з чотирьох основних вимог (згідно із запропонованою ним класифікацією), що висувається до правових систем сім'ї романо-германського права, а саме – методологічній та інфраструктурній. За цими двома критеріями сучасні правові системи держав пострадянського простору відрізняються лише деякими особливостями від сім'ї романо-германського права.

Визначаючи місце пострадянських правових систем на правовій карті світу, необхідно зазначити, що дані правові системи поступово відходять від соціалістичного минулого, хоча, як і раніше, носять на собі відбиток ідеологізованої правової системи. Що стосується їх наближення до романо-германської правової сім'ї, то правові системи різних пострадянських держав рухаються в цьому напрямі різними шляхами, різними темпами, різними засобами. Якщо одні пострадянські держави вже зробили рішучі кроки і досягли конкретних результатів (держави Балтії), то інші, спираючись на свою самобутність, консервативніше просуваються в цьому напрямі (Росія, Білорусь та ін.). Ряд пострадянських держав, незважаючи на те, що вони заявили пріоритетними романо-германські правові цінності, залишаються під впливом менталітету, зумовленого специфікою східної цивілізації (держави Середньої Азії та Азербайджан).

Юридична компаративістика – система знань, накопичених у процесі порівняльних досліджень у правовій сфері. Компаративістика – слово латинського походження (лат. *Comparativus*) і в

перекладі означає порівняння. У сучасній науковій юридичній літературі відсутня єдина інтерпретація сутності, змісту й призначення юридичної компаративістики.

На сьогодні можна з повною упевненістю стверджувати, що юридична компаративістика є достатньо сформованою, відносно автономною, відокремленою від усіх інших гуманітарних наук юридичною науковою та навчальною дисципліною, яка має власний предмет, метод, сферу застосування, виконує свою власну роль у системі юридичних знань і юридичної освіти, а також має своє особливе соціальне призначення.

Юридична компаративістика досліджує геоправовий простір через порівняння комплексу правових явищ, які тісно пов'язані з політичними, соціальними, культурними та іншими аспектами функціонування правових систем в об'єктивно існуючому національному та загальносоціальному контексті.

Тема 3. Держава та право перехідного типу

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Поняття перехідного типу держави та права. Причини і передумови виникнення кризового стану держави та суспільства.
2. Специфічні особливості держави та права перехідного типу.
3. Пріоритетні завдання держави в перехідний період.
4. Проблеми розвитку законодавства в перехідний період.
5. Ліберальна трансформація в постсоціалістичних країнах.
6. Типові кризи і «хвороби держави».
7. Сутність сучасних держав соціально-демократичної орієнтації.

Перехідний стан держави і права – це загальне для всіх держав і правових систем явище, об'єктивно існуюче в усіх країнах і регіонах світу. Воно має місце протягом усієї історії розвитку держави і права. При цьому не має якогось принципового значення, згідно з якими критеріями (формаційний підхід, цивілізаційний підхід до типології) відбувається типологія держав і правових систем. Міжтиповий, перехідний стан держави і права як

об'єктивно існуюче явище зберігається в будь-якому випадку, незалежно від того, як типи держави і права та сам їх перехідний стан розуміється або як вони називаються.

Відповідно до сформованого в науковій літературі уявлення, під перехідним типом (видом, станом) держави і права розуміють певний визначений міждержавний стан, що виникає у держави і права при переході їх від одного типу до іншого.

Держава і право перехідного типу мають також і свої *специфічні особливості*. До них відносимо те, що всі держави та правові системи перехідних типів виникають за загальним правилом у результаті різних соціальних потрясінь у вигляді революцій, воєн, невдалих радикальних реформ; перехідний стан держави, права і самого суспільства містить у собі декілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної та державно-правової матерії, альтернативу розвитку держави, права і суспільства тим чи іншим шляхом; перехідний стан держави, права і самого суспільства, на базі якого вони виникають і розвиваються, неминуче пов'язаний з різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, ослабленням матеріальної основи держави і правової системи, різким падінням рівня життя значної частини населення; для перехідного типу держави і права властиво тимчасове ослаблення їх соціальних і політичних основ держави; перехідний тип держави і права, крім названих особливостей, відрізняється, як правило, домінуванням у системі поділу державної влади виконавчо-розпорядчої влади.

Держава в перехідний період вирішує дві взаємопов'язані між собою групи завдань. Одна з них пов'язана з реорганізацією самого державного механізму – зміною його сутності, змісту, форм організації, методів діяльності, структури. Інша – стосується змін у суспільстві, реформування економіки, встановлення нових орієнтирів у внутрішній і зовнішній політиці, формування нової офіційної ідеології.

Від характеру та видів завдань, що стоять у перехідний період перед державою, залежать і основні напрями її діяльності.

Кожному етапу розвитку суспільства, його економічному, соціально-політичному, культурному та іншим рівням завжди відповідає певний рівень розвитку законодавства. Законодавство перехідного періоду являє собою систему нормативно-правових актів, які адекватно відображають і відповідно закріплюють сформовані і ті, що тільки формуються в суспільстві і державі, відносини, що діють на цьому етапі.

Дослідження формаційних змін у країнах постсоціалістичного простору розпочалося відразу ж після революцій, захопивши представників усіх гуманітарних наук новизною, неординарністю і непередбачуваністю політичного процесу, що тут розгорнувся. Зауважимо, що нині вже є певні здобутки, з'являються цілком нові концепції і підходи до аналізу змін у країнах регіону. Одна група вчених пропонує розглядати трансформацію країн як їх модернізацію. Деякі дослідники, опираючись на праці західних вчених щодо модернізації у країнах третього світу, виділяють такі умови їх успішного розвитку: достатність економічних і людських ресурсів; громадянську злагоду серед еліт суспільства; державний контроль за трансформацією; нівелювання гострих конфліктів та збройних сутичок; швидке зростання середнього класу; наявність загальнонаціональної мобілізаційної ідеї. Інші виступили з концепцією перехідного періоду або транзиту і заснували галузь науки – *транзитологію*. Її автори, колишні радянологи, розробили ряд критеріїв та рецептів для переходу постсоціалістичних країн до нормальної демократії і ринку. Проте чіткого розуміння напрямку руху цих країн відразу не було. Так, Вишеградська четвірка, країни Балтії рухалися, хоч і важко, але назад в Європу. Для інших, і України в тому числі, цей рух був предметом протиборства різних політичних сил, які найперше дбали за власні, корпоративні інтереси. У них поєднані минулі і нові правила політичних взаємин, і не завжди зрозуміло, які з них легітимні; швидше, домінує прагматизм прийняття рішень щодо ситуації.

Перехідні періоди держави і правової системи привертають до себе увагу дослідників, що займаються проблемами держави і права, оскільки вони виникають на ґрунті не звичайних, відносно

стабільних умов розвитку і функціонування держави і права, а в екстремальних, кризових ситуаціях. Адже у держави і права, так само як і у будь-якого іншого соціального організму, бувають періоди не тільки злетів, бурхливого зростання і розвитку, але і періоди затяжних криз, хвороб, нарешті, періоди їх поступового згасання і падіння.

Відзначаючи цю обставину, французький юрист М. Оріу писав на початку ХХ ст., що кожна держава в будь-які епохи схильна до хвороб і криз. Хворобами держави він називає ті причини, які з'являються всередині самої держави і які є результатом «або особливого владолюбства, що викликає змови, або надмірного розвитку будь-якого з ідеальних принципів, гармонійну рівновагу яких утворює нормальний режим держави».

Що ж до криз, що часто провокують перехідний стан держави і права, то вони поділяються автором «з історичної точки зору» на дві категорії: кризи, що виникають у період зростання і централізації держав і правових систем, коли ще молода держава «самостверджується, зміцнює свою владу і саме є ареною жорстокої боротьби за завоювання влади», і кризи, що «відбуваються в період децентралізації» зрілих, давно сформованих держав.

Вивчення причин та історії хвороб держави і права, так само як і вражаючих їх криз, має важливе значення не тільки в теоретичному, але і у практичному плані. Воно допомагає не тільки глибше й різнобічно зрозуміти сутність і зміст перехідного стану тієї чи іншої держави та права, а й встановити правильний діагноз їх кризових захворювань, а разом з тим і визначити найбільш оптимальні шляхи і засоби виходу із ситуації.

Якісно новому станові всесвітньо-історичного розвитку людства – його переходу до громадянського правового суспільства соціальної демократії – відповідає у політико-юридичній сфері і зорієнтований на соціальну демократію перехідний тип держави.

Держава соціально-демократичної орієнтації – це організація політичної влади більшості населення у суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно поліпшує умови для здійснення основних прав людини, прав нації та народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності.

Соціально-демократичне спрямування такої держави знаходить прояв у тому, що вона:

- створює для всіх громадян формально рівні можливості участі у приватизації значної частини засобів виробництва та іншого майна, активно стимулює цей процес;

- послаблює відчуження людини від управління суспільством, надаючи їй можливості впливати на вироблення і здійснення державної політики шляхом участі у загальних виборах, референдумах, діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань тощо;

- не тільки зберігає права і свободи, які були раніше здобуті у політичній боротьбі, але й розширює їх;

- є прямим учасником, «співорганізатором» суспільного виробництва як власник вагової частини сучасних виробничих засобів;

- бере пряму участь у розподілі матеріальних благ через систему соціальної допомоги, систему виплат, пенсій, прагнучи забезпечити мінімально необхідний рівень життя значної частини громадян;

- розширює сферу виконання важливих загальносоціальних функцій, що здійснюються в інтересах усього суспільства і питома вага яких в усій державній діяльності помітно зростає;

- користується підтримкою більшої частини населення країни;

- проводить миролюбну зовнішню політику, бере все більшу участь у розв'язанні глобальних, тобто загальнолюдських проблем – екологічних, енергетичних тощо.

У сучасних умовах можна виділити два основних різновиди держав такого перехідного типу:

а) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціально орієнтованого, «соціалізованого» капіталізму;

б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні радянські республіки та історично аналогічні їм держави).

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Тема 4. Теоретичні проблеми праворозуміння

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Різноманіття підходів до виявлення сутності права.
2. Типологія праворозуміння.
3. Юридичний (ius) тип праворозуміння. Юснатуралізм.
4. Легістський (lex) тип праворозуміння. Легізм.
5. Юридичний позитивізм і його сучасні форми.
6. Проблеми протиставлення природного і позитивного права.
7. Інтегративний підхід до права.
8. Філософський тип праворозуміння.
9. Проблема співвідношення соціальної сутності та змісту права.

Уся історія розвитку юриспруденції – це історія протиборства різних типів праворозуміння, тобто різних підходів до розуміння того, що є сутність права як специфічного явища соціального життя. Саме сутність права, виражена в його понятті, визначає побудову загальної теорії права (яка являє собою конкретизоване, розгорнуте поняття права), а через неї впливає на формування доктрини права (тобто вчення про позитивне право) і догми права (загальноприйнятих в юриспруденції положень про позитивне право), таким чином, істотно впливаючи на правотворчу та правозастосовну діяльність.

Тип праворозуміння являє собою теоретико-методологічний підхід до формування образу права, здійснюваний у рамках певної методології аналізу з позицій того чи іншого теоретичного бачення проблеми.

Історія і теорія правової думки та юриспруденції пронизані боротьбою двох протилежних типів праворозуміння. Ці два типи розуміння права і трактування поняття права умовно можна позначити як юридичний (від ius – право) і легістський (від lex – закон) типи праворозуміння і поняття права.

Простіше кажучи, відмінність цих двох типів праворозуміння полягає в наступному. Згідно з легістським підходом під правом мається на увазі продукт держави (його влади, волі, свавілля), право – наказ (примусовий припис, правило, норма, акт) офіційної (державної) влади, і лише це є право. Тут право зводиться до примусово владних звичаїв, до формальних джерел так званого позитивного права (законам, указам, постановам, судовому прецеденту і т.д.), тобто до закону – до того, що офіційно наділено в даний час і в даному місці законною (владно примусовою) силою.

Таке легістське ототожнення права і закону (позитивного права) є принципом і змістом так званого «юридичного позитивізму» (і неопозитивізму), який, по суті, є не юридичним, а саме легістським позитивізмом. Легістське (позитивістське) праворозуміння притаманне різного роду етатистським, авторитарним, деспотичним, диктаторським, тоталітарним підходам до права.

Для юридичного типу праворозуміння, навпаки, характерна та чи інша версія (варіант) розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом (у тій чи іншій формі) мається на увазі щось об'єктивне, не залежне від волі, розсуду або сваволі законовстановлюючої (державної) влади, тобто певне, відмінне від інших соціальне явище (особливий соціальний регулятор і т.д.) зі своєю об'єктивною природою і специфікою, своєю сутністю, специфічним принципом і т.д.

Формування соціологічного підходу до права як самостійного напрямку праворозуміння пов'язують з ім'ям австрійського юриста Є. Ерліха і його концепцією «живого права». Суть цієї концепції така: «Центр ваги розвитку права знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». Ще одна течія у рамках соціологічного позитивізму, що розвивалася під впливом вчення Є. Ерліха про «живе право», представлена школою «реалістів», яка склалася в США в першій половині XX ст. Представники цієї школи в дусі положень «вільного права» стверджували, що закон – це всього лише вихідний матеріал, наданий у розпорядження суддів, і він набуває

правового значення лише тоді, коли він витлумачений судом і, отже, прийняв форму прецеденту.

Основним теоретико-методологічним недоліком соціологічного праворозуміння є та обставина, що воно не дозволяє сформулювати критерії, за допомогою яких можна було б визначити, які соціальні норми, що склалися у формі звичаю, мають правову природу і можуть розглядатися як джерело права, а які належать до сфери моральності, релігії, ділового звичаю і т.п.

В останній час в юридичній науці здійснюються спроби щодо визначення поняття права поєднати декілька підходів до його розуміння. Такі спроби мають місце як у західній, так і у вітчизняній науці. Наприклад, Р. Шайнер вважає, що юридичний позитивізм «у міру того, як він стає більш уточненим та реагує на критику, прямує до позицій, схожих до теорії природного права, і навпаки». Аналогічну точку зору стосовно факту інтеграції різних підходів до праворозуміння знаходимо в інших західних і вітчизняних авторів (зокрема, Г. Дж. Бермана, В. Лазарева, І. Гойман-Калинського, Г. Іванця, І. Червошока та ін.).

Лаконічно та чітко висловився з цього приводу О. Лейст, коли зазначав, що «кожне праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників ... кожна концепція виражає реальну сторону права та слугує її здійсненню ... річ у тім, що між крайніми точками зору знаходиться не істина, а дуже складне суспільне явище – право».

Наведена вище думка є співзвучною з точкою зору Г. Бермана, який вважає, що для того, щоб дати істинне визначення права всім школам праворозуміння, необхідно відмовитися від ствердження своєї власної переваги, оскільки інтегративне визначення права (яке є правильним) полягає у визнанні взаємозалежності цих підходів. При цьому «розходження між позитивістами і юстиналістами не принципове, воно стосується первинності правди стосовно блага» або «даним школам не вистачає історичного виміру: те, що справедливо при одному збігу обставин, може бути несправедливо із цієї точки зору при іншому; те, що необхідно з політичної точки зору при одному збігу історичних обставин, може викликати заперечення при іншому». Тільки «життєвий досвід

суспільства може звести мораль і політику в одне ціле. Право цілком можна визначити як підтримку рівноваги між справедливістю й порядком у світлі досвіду».

Підходи, які пов'язані із зазначеною точкою зору, в літературі називають *інтегративними*. Серед підходів, що можуть бути віднесені до інтегративних, можна назвати: марксистську концепцію права; неонормативну, комунікативну теорії та ін.

Усе сказане, певною мірою, свідчить, що інтегративне праворозуміння сьогодні є досить поширеним, а розвиток сучасного теоретичного юридичного знання у сфері праворозуміння (а відповідно, і всіх інших питань, на які впливає праворозуміння) має тенденцію до визнання правильності інтегративного розуміння права.

Філософський підхід до розуміння права будується на основі розрізнення сутності права, тобто об'єктивної властивості права, що виражає його специфіку, і правового явища, тобто зовнішнього прояву даної суті в соціальній реальності. У цьому полягає його принципова відмінність як від позитивістського, так і від природно-правового типів праворозуміння. Відповідно до такого підходу, сутність права є критерієм і правової якості закону, і правової природи природних прав. Закон, який не відповідає правовій суті, має неправовий, довільний характер.

Аналогічним чином норма природного права, яка не відповідає сутнісному критерію, виходить за межі права, поширюючи свій регулятивний вплив на сферу відносин морального, релігійного та іншого, неправового за своєю природою порядку.

До прихильників філософського праворозуміння можна віднести великого німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

Однією з проблем теорії держави і права є проблема розуміння співвідношення соціальної сутності та змісту права. При цьому зрозуміло, що ця проблема існує лише у межах тільки тих юридичних теорій (концепцій тощо), у яких використовується категорія «сутність», тобто визнається, що державно-правові та інші явища мають певну сутність.

Складність цієї проблеми зумовлена тим, що «сутність права не дана безпосередньо, вона не розкривається при простому ознайомленні зі змістом правових норм, а передбачає аналітичний підхід до них, з'ясування їх змісту у зв'язку з тими соціальними детермінаціями, які їх породили, та тими цілями, яким вони слугують». Водночас як зміст права має безпосереднє вираження у дійсності: для вузького підходу до права у вигляді юридичних норм (правил поведінки, чітко сформульованих прав та обов'язків суб'єктів, чия поведінку регулює відповідне правило); для соціологічного напрямку – будуть права та обов'язки сторін як учасників суспільних відносин, які претендують на статус правовідносин; для природно-правової школи – загальний принцип правової поведінки суб'єкта і т.д.

Взагалі можна вести мову про два варіанти вирішення питання про співвідношення соціальної сутності та змісту права:

- будь-який прояв права виражає його сутність, тобто в будь-якому прояві змісту виражається соціальна сутність права;
- не все у змісті права є виразом його соціальної сутності.

Перша точка зору фактично ставить знак рівності між поняттями «соціальна сутність» та «зміст» права, а це, мабуть, не зовсім правильно.

Другий підхід фактично обґрунтовує те, що соціальна сутність права виражає лише найважливіші аспекти його змісту, тому конкретне право у своєму змісті може мати моменти, які не пов'язані із (не залежать від) соціальною сутністю права, більше того, деякі із згаданих моментів можуть суперечити цій сутності. А відповідно, не за усяким проявом права (його змісту) у дійсності можна судити про соціальну сутність права.

Однак сказане не означає, що зміст права «живе своїм життям», а його соціальна сутність – своїм. Зміст права взятий у своїй єдності як щось єдине та цілісне, не може суперечити соціальній сутності, навпаки, він повинен завжди (підкреслюємо – завжди) їй відповідати.

Друга точка зору на питання співвідношення соціальної сутності та змісту права видається більш правильною.

Загалом, слід зазначити, що у вітчизняній літературі вся проблематика, яка пов'язана із змістом права, є малодослідженою у контексті тих кардинальних трансформацій та нових віянь, що мають місце у сучасній юридичній науці. Це ще одна *terra incognita* сучасної юридичної науки.

Тема 5. Сучасні аспекти розвитку правової державності в Україні. Сучасні теорії демократії. Особа і держава

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Соціальна і функціонально-юридична сторони сутності правової держави.
2. Роль держави у громадському суспільстві.
3. Проблеми співвідношення суспільства і держави.
4. Правовий статус особи і правовий статус громадянина в сучасній державі.
5. Проблеми державного забезпечення прав людини і громадянина.
6. Теоретичні проблеми співвідношення прав людини і права громадянина.
7. Основні сучасні теорії демократії.
8. Міжнародний захист прав людини.

Сучасна правова держава характеризується тим, що для людини, особистості створюються всі умови для правової свободи, в яких лежить принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Право, будучи формою і мірою свободи, покликане максимально зменшити обмеження особистості, насамперед, в економіці, політиці, соціальному, духовному, культурному житті.

У процесі становлення демократичної правової держави змінюються підходи до взаємин особистості і держави, до юридичної регламентації їх статусів. Інтереси особистості повинні стояти на першому місці, а правовий режим обмеження створюється переважно для держави.

Природа правової держави розкривається в таких її *принципах*, серед яких: принцип панування права, принцип верховенства

закону, принцип поділу влади, принцип гарантованості і непо-
рушності прав і свобод громадян, принцип взаємної відповідаль-
ності держави, особи і суспільства.

У системі численних явищ, що впливають на становище лю-
дини в суспільстві, ключова роль відводиться державі. В ідеалі
держава повинна служити особистості, створювати всі необхідні
умови для того, щоб вона могла максимально розвивати і відпо-
відально проявляти свої здібності, так як людина є найвища цін-
ність. З одного боку, особистість взаємодіє з державою через
право, тобто систему загальнообов'язкових норм, що виходять
від неї, з іншого – шляхом участі у процедурах формування орга-
нів державної влади.

Громадянське суспільство як система соціальних, соціально-
економічних, соціально-політичних об'єднань громадян (інститу-
тів, структур), що діють на засадах самоврядування, і правова
держава, де державна влада функціонує на правових засадах, в
рамках закону, логічно і сутнісно взаємопов'язані між собою.
Правова держава самостійна тією мірою, в якій вона служить ін-
тересам громадянського суспільства, яке, у свою чергу, стимулює
розвиток демократичної держави та здійснює гнучкий контроль
за його діяльністю.

Місце особи в суспільстві, а громадянина у державі визнача-
ється реальністю наданих їм прав та обов'язків. Характеристика
співвідношення правового статусу особи та правового статусу
громадянина визначає особливості становища людини у держав-
но-організованому середовищі. Зазначимо, що категорії «право-
вий статус особи» та «правовий статус громадянина» мають са-
мостійний характер, а їх взаємодія засновується, по-перше, на не-
розривності суспільства і держави і, по-друге, на наявності спіль-
них та особливих ознак наведених юридичних понять.

У системі основних прав і свобод слід розрізняти права лю-
дини і громадянина. *Права людини* – це сукупність природних і
невідчужуваних прав і свобод, якими людина володіє в силу на-
родження, і які не залежать від його належності до держави (на-
приклад, право на життя, свободу, особисту недоторканність і

т.п.). *Права громадянина* – це права і свободи, що закріплюються за особою лише через його приналежність до держави.

Відмінності основних прав і свобод людини від основних прав і свобод громадянина є такими:

1) права і свободи громадян надаються їм на підставі громадянства, водночас як цим обсягом прав не володіють іноземні громадяни та особи без громадянства;

2) права і свободи людини належать кожній особі з моменту народження і гарантуються на території держави незалежно від її громадянства, в свою чергу, цивільні права і свободи виникають в особи лише з моменту прийняття громадянства і гарантуються тільки відносно громадян держави. Поняття прав і свобод людини та прав і свобод громадянина співвідносяться як частина і ціле, так як вони обоє представляють собою сукупність заходів належного і можливого поводження суб'єктів, але при цьому володіють різним обсягом: права і свободи людини належать усім без винятку, а у громадян є ще додаткові цивільні права та обов'язки (наприклад, цивільні права – право обирати і бути обраним до органів влади країни, інші політичні права; цивільні обов'язки – обов'язкова військова служба), які виникають з набуттям громадянства, тому обсяг правомірностей громадянина завжди трохи ширше, ніж обсяг прав людини.

У другому питанні необхідно розглянути та проаналізувати основні сучасні концепції демократії.

Пролетарська (соціалістична) теорія ґрунтувалася на марксистському класовому підході. Вона виникла в ХІХ ст. як антитеза буржуазній (ліберальній) демократії, яка на перший план висувала громадянську свободу, тобто повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, від держави, покликаної лише гарантувати, забезпечувати свободу особи.

Теорія «плюралістичної демократії» була найвпливовішою у 60–70 роках ХХ ст. (Р. Аллен, Р. Даль, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Д. Рисмен), хоча термін «плюралізм» введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом Г. Ласкі. Відповідно до цієї теорії класи у сучасному буржуазному суспільстві зникли. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих

«страт» – прошарків. Вони виникають у результаті спільності тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних та ін.). Оскільки ці інтереси не антагоністичні, то й відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи – «групи тиску».

Теорія елітарної демократії виникла у 70–80-х роках ХХ ст. на основі поєднання елементів теорії еліт і теорії «плюралістичної демократії» (С. Келлер, О. Штаммер, Д. Рісмен). Теорія елітарного плюралізму (або елітарної демократії) заперечує розуміння демократії як правління народу й обґрунтовує демократичне правління еліт. Вона стверджує, що існує чимало еліт і жодна з них не домінує в усіх сферах життя. Між елітами, що переслідують різноманітні політичні цілі, але й мають загальну згоду щодо «правил гри», точиться конкуренція. Численність протидіючих еліт створює в суспільстві певний «баланс сил, який забезпечує демократичне вирішення питань влади».

Теорія партисипаторної демократії (демократії участі) (Дж. Вольф, К. Макферсон, Дж. Менсбридж) спирається на реформістські концепції неолібералів і соціал-демократів. Прихильники теорії партисипаторної демократії вважають, що можна уникнути обрання легальним шляхом тиранічного правління внаслідок некомпетентності більшості народу. Для цього не обов'язково виключати з політичного процесу народні маси. Більш дієвим засобом є встановлення інституціональних перепон для появи тиранії. Мається на увазі добра інформованість громадськості, здатність здійснювати демократичний контроль за допомогою загальних виборів і представницького уряду.

Теорія корпоративної демократії є однією з поширених, вона розглядає демократію як погоджувальне, неконкурентне правління керівників корпорацій, найманих робітників і підприємців, а також партій. При цьому корпорації мають право представляти всіх робітників тієї чи іншої галузі. Держава, у їх трактуванні, виступає в ролі арбітра.

Теорія «комп'ютерної демократії» (родоначальник – Г. Краух, ФРН) виникла у результаті розвитку нових технічних розробок у галузі засобів зв'язку й електронно-обчислювальної техніки, які призвели до оформлення нового напрямку – телекомп'юнікації (попарне об'єднання ЕОМ і телебачення, ЕОМ і телефону, телебачення і супутникового зв'язку). Генетично пов'язана з попередніми теоріями демократії теорія комп'ютерної демократії, що ґрунтується на дослідженні сутності змін у системі демократичних інститутів, які відбулися унаслідок «комунікаційно-комп'ютерної революції».

Права людини регулюються як внутрішньодержавним, так і міжнародним правом. Стаття 55. Конституції України говорить: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів європейських і міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна».

Міжнародний захист прав людини набуває, особливо останнім часом, великого значення.

Організаційна структура європейської системи захисту прав людини є такою:

1. Європейська комісія з прав людини (складається з 43 чоловік, що обираються строком на 3 роки).

2. Європейський суд з прав людини – єдиний юрисдикційний орган, який працює на постійній основі – усього 39 суддів (у його складі діє Велика палата – 17 суддів, що займається питаннями внутрішньої судової апеляції).

3. Комітет міністрів Ради Європи – функції обмежуються лише наглядом за виконанням остаточних постанов Європейського суду.

Усі вони є суб'єктами формування європейського права як органічного «сплаву» англо-американського і континентального типів правових систем, їх статутна форма (Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини, Статути Комісії та Суду, Процедурні правила роботи Комісії та Суду) має зміст прецеденту.

Європейська система захисту прав людини включає дві можливості (два права):

- можливість (право) особи подавати індивідуальні петиції;
- право держав – учасниць Європейської системи захисту прав людини – ініціювати провадження у справах про порушення прав будь-яких людей, включаючи іноземців.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВА

Тема 6. Проблеми усунення та подолання прогалин у праві

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Поняття і види прогалин у праві.
2. Причини виникнення прогалин у праві.
3. Проблеми усунення та подолання прогалин у праві.
4. Відмежування прогалин від суміжних правових явищ.
5. Проблеми реалізації права при прогалинах у законодавстві.
6. Помилки правозастосування: види, причини, шляхи усунення.
7. Юридичні колізії: поняття і види.
8. Субсидіарне застосування норм права.
9. Проблеми конфліктів і протиріч у праві і правозастосуванні.
10. Прогалини в податковому законодавстві й оптимальні шляхи їх усунення і подолання.

Прогалини в законодавстві небажані, однак об'єктивно вони можливі і неминучі.

Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність правових установлень (норм) щодо обставин, які знаходяться у сфері правового регулювання і вимагають юридичного впливу.

Говорячи про прогалини в праві, необхідно мати на увазі, що в цьому випадку йдеться про прогалини в позитивному праві (у законодавчих, інших нормативних правових актах).

Прогалина в позитивному праві – це той випадок, коли немає ні закону, ні підзаконного акта, ні звичаю, ні прецеденту.

Прогалина в нормативно-правовому регулюванні – відсутність норм закону і норм підзаконних актів.

Прогалина в законодавстві (у вузькому і точному сенсі цього слова) – відсутність закону (акта вищого органу влади) взагалі.

Прогалина в законі – неповне врегулювання питання в даному законі. Подібно до цього можна говорити про прогалини в інших нормативних актах, звичаях, прецедентах. Як правило, відсутність або неповнота норми в даному акті є і його пробіл, і пробіл права в цілому.

Прогалина існує у двох видах – у вигляді повної відсутності будь-якого регулювання питання і у вигляді неповноти наявного регулювання. Ті й інші прогалини є справжніми, вимагають апеляції до нормотворчих органів на предмет прийняття нових норм.

Причини появи прогалин об'єктивні, якщо в момент видання відповідних актів не існувало тих відносин, які згодом заявили про себе як такі, що потребують правового регулювання, які, іншими словами, пізніше увійшли до сфери правового регулювання.

Причини появи прогалин носять суб'єктивний характер, якщо нормотворець з певних причин щось недогледів, упустив, неточно висловився, створив радикальне протиріччя між нормами і т.д. Суб'єктивного забарвлення набувають і ті прогалини, коли необхідність регулювання відносин усім і давно відома, але вони, проте, залишаються нерегульованими.

Необхідно відрізняти прогалини у праві від інших схожих з ними явищ, так як вони вимагають різних дій з боку компетентних органів. Так, прогалини в праві необхідно відрізняти від «незрозумілих» правових норм, незрозумілість яких усувається шляхом тлумачення, від випадків кваліфікованого мовчання законодавця, коли він навмисно залишає питання відкритим, утримується від прийняття норми, відносячи рішення справи за межі законодавчої сфери.

Усунення прогалин у праві можливо тільки шляхом додаткової правотворчості.

Способами подолання прогалин у праві у процесі правозастосування є аналогія закону й аналогія права.

Аналогія як спосіб подолання прогалин у праві – це вирішення випадку прямо не врегульованого законодавством, але який перебуває у сфері правового регулювання, шляхом застосування правових норм, що регулюють подібні відносини (аналогія закону) або на основі загальних засад або змісту законодавства (аналогія права).

Помилка у праві означає в загальному неправильну оцінку об'єктивно існуючих умов і прояв на цій основі не тієї законодавчої волі, яку слід було б відобразити в нормативних актах.

Одним із видів такої неузгодженості є формальні, або внутрішні, неузгодженості – суперечності всередині правової системи. Вони мають суб'єктивну природу і виникають головним чином внаслідок помилок законодавця, передусім порушень правил формальної логіки.

Для позначення формальних суперечностей здебільшого використовуються терміни «юридична колізія» або «колізія в праві». До них відносять, зокрема, колізії між різними нормами законодавства, колізії між нормами права й актами тлумачення, колізії між окремими актами тлумачення, а також суперечності між законодавством та іншими джерелами права.

Субсидіарне застосування права (міжгалузева аналогія закону) – це засіб усунення прогалин у праві, який полягає у вирішенні конкретної справи на підставі залучення правових норм з іншої, найбільш близької галузі права.

Субсидіарне застосування правових норм до різних відносин, як правило, закріплене в законі. Є випадки субсидіарного застосування, які прямо законом не передбачені. Теоретичним підґрунтям субсидіарного застосування є системність права, поділ його на взаємозалежні галузі та інститути. Так, сімейне право виділилося в самостійну галузь із цивільного права і перебуває з ним у тісному зв'язку завдяки подібності регульованих суспільних відносин і методу їх правового регулювання. У Сімейному кодексі, зокрема, закріплюється, що правозастосувач повинен керуватися розпорядженнями норм цивільного права, які встановлюють строки давності позову.

Слід зважити на те, що в деяких галузях права субсидіарне застосування норм цивільного права скасоване самим законодавцем, а в інших випадках, незважаючи на відсутність прямої заборони в законодавстві, воно недопустиме. Так, до норм власне трудового, сімейного, екологічного права загальні положення цивільного права в порядку субсидіарності не можуть застосовуватися. Субсидіарне застосування можливе лише до норм, включених як додаткові до законодавчих актів про сімейні, трудові та деякі інші відносини.

Регулювання суспільних відносин будь-якою галуззю права здійснюється, як правило, лише власними галузевими засобами. Субсидіарне застосування норм права є винятком із загального правила.

Субсидіарне застосування норм права може мати місце і в тих випадках, коли прогалин у законодавстві немає. Наприклад, субсидіарним застосуванням є так зване відповідне застосування правових норм, коли законодавець шляхом конкретної відсилки вказує, що до певних суспільних відносин, які входять у предмет цієї галузі чи інституту, застосовуються норми інших галузей права, які регулюють схожі суспільні відносини.

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, в основі якого лежить протилежність поглядів, інтересів, потреб двох або декількох суб'єктів, що призводить до їхнього протистояння.

Юридичний конфлікт в його «чистому» вигляді можна представити як протистояння суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм.

Класифікація юридичних конфліктів:

а) конфлікт породжений суперечностями між двома або декількома нормативними актами;

б) конфлікт, спричинений суперечностями між нормою права і правозастосовною практикою;

в) конфлікт, який виникає внаслідок суперечності між двома або декількома правозастосовними актами;

г) нарешті юридичний конфлікт може виникнути і у зв'язку з одним актом права в разі взаємовиключного його розуміння,

тлумачення, застосування або виконання тими чи іншими суб'єктами права.

Юридична колізія та правовий конфлікт – це однопорядкові категорії, які однак не слід змішувати. Останній є вкрай різкою формою загострення юридичної колізії.

Процес регулювання конфлікту здійснюється за допомогою різноманітних технологій: інформаційної, комунікативної, соціально-психологічної, організаційної.

Отже, юридичний конфлікт віддзеркалює правову дійсність. Він може відтворювати деформації правової дійсності, вказувати на дефекти правової системи, недосконалість законодавства та судової практики.

Нині проблема ефективності податкової системи – одна із найбільш актуальних у процесі розвитку в Україні ринкових відносин та інтегрування української економіки в світовий ринок. Її вирішення повинно здійснюватись шляхом вивчення, аналізу і творчого осмислення як існуючої в Україні законодавчої бази, так і накопиченого в світі досвіду у сфері оподаткування.

У ситуації, коли і платники податків з податковими органами, і арбітражні суди, намагаючись розібратися в хитросплетіннях податкового законодавства, найчастіше виявляються в тупику, питання про способи подолання прогалин стає особливо актуальним.

Теорія права розрізняє два основні методи подолання прогалин в актах законодавства: аналогію права і аналогію закону. На відміну від ряду інших кодифікованих актів Податковий кодекс обходить стороною питання допустимості застосування його норм за аналогією. У Кодексі немає прямої заборони на застосування аналогії, однак немає і норми, в якій міститься пряме розпорядження щодо застосування податкового законодавства за аналогією.

У юридичній літературі існує думка про неприпустимість застосування норм податкового законодавства за аналогією, заснована більшою мірою на публічно-правовому характері податкового права.

Проте заборона на застосування норм податкового законодавства за аналогією зробила б неможливим реалізацію ряд прав, наданих Податковим кодексом платникам податків, а також фактично паралізувала б діяльність податкових органів.

Тема 7. Проблеми ефективності дії права

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Поняття та сучасна проблематика ефективності права.
2. Соціальна і фактична ефективність права.
3. Характеристика основних підходів до ефективності права.
4. Правоутворюючий інтерес та міра конфліктності суспільних відносин.
5. Методи вивчення ефективності права.
6. Характеристика основних складових ефективності сучасного українського законодавства.
7. Основні складові ефективності дії права.
8. Інструменталістський підхід до визначення ефективності права.

Більшість науковців, виходячи з розуміння права як засобу управління суспільством, вважають, що ефективність правової норми визначається тим, наскільки її реалізація сприяє досягненню цілей, поставлених перед правовим регулюванням (тобто ступенем досягнення відповідних цілей).

Найточніше категорію ефективності правових норм може бути визначено як співвідношення між фактичним результатом їхньої дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми було прийнято.

Право може діяти не тільки шляхом дотримання, виконання, використання і застосування правових установ, а й шляхом іншого впливу на свідомість і поведінку людей. Дія права в такій якості далеко не завжди може відбуватись через його реалізацію.

Соціально неефективними слід визнати ті правові норми, дія яких у плані наближення до поставленої мети прирівнюється до нуля, які хоча й «працювали», але «працювали» марно. Сюди

належать і ті норми, соціальна мета яких у реальному житті була тією чи іншою мірою досягнута, але не за рахунок дії права, а під впливом якихось інших факторів (тобто, коли між отриманим бажаним результатом і дією відповідних правових норм відсутній причинно-наслідковий зв'язок).

Сутність нового типу нормативно-правового регулювання полягає в розумінні законотворчості як узгодження різних соціальних інтересів, при якому свобода реалізації одних інтересів не обмежує свободи інших. Йдеться про законотворчість, в основі якої лежать виявлення та облік правоутворюючих інтересів.

Правоутворюючий інтерес – це не інтерес якихось конкретних соціальних груп, а певна загальна модель вираження і захисту різних інтересів, певна теоретична конструкція (і в цьому сенсі теоретична абстракція), яка щоразу повинна бути творчою знахідкою законодавця, бажаною концепцією і формулою конкретного законодавчого рішення.

Загальним для всіх досліджень методологічним принципом можна запропонувати орієнтацію на виявлення показників конфліктності, що характеризують міру задоволення правомірних інтересів учасників регульованих відносин.

Під ефективністю права слід розуміти ступінь відповідності рівня конфліктності регульованих правовими нормами відносин оптимальному рівню конфліктності в цій сфері.

З точки зору методів підходу до вивчення ефективності права як соціального явища, вони не мають принципових відмінностей порівняно з тими, що застосовуються для соціологічного аналізу інших суспільних явищ або процесів. До таких методів слід віднести логічний, психологічний, статистичний, метод моделювання. Але якщо все ж враховувати дослідницьку специфіку стосовно соціальної ефективності права, то особливе значення необхідно надавати (і не забувати про це) системному та структурному аналізу, методу екстраполяції та оцінки тенденцій, дослідженню «дерева цілей», історичним аналогіям, соціально-правовим експериментам.

Ефективність дії законодавства визначається складним комплексом факторів, що характеризують соціально-економічну, політичну, правову, моральну та ін. ситуації у країні.

До основних правових складових ефективності законодавства відносять правову якість самого законодавства, ефективність правозастосовної діяльності, рівень правосвідомості правозастосовця і населення в цілому.

Так, під якістю закону необхідно розуміти сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси.

Перша вимога до якості закону – щоб він не залишався на папері, а застосовувався на практиці.

Можна вирізнити *два аспекти якості законодавства*: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, що пов'язаний з формою.

До соціального можна віднести:

- відповідність норми об'єктивним законам (закономірностям) існування і розвитку людини та суспільства;

- відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування та реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим тощо);

- відповідність юридичної норми реальним потребам та інтересам тих суб'єктів, відносини між якими вона має регулювати;

- відповідність юридичної норми стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури, громадській думці згаданих суб'єктів;

- відповідність норми права висновкам тих наук (суспільних, природничих, технічних), які «предметно» вивчають об'єкти, що перебувають у сфері правового регулювання;

- відповідність юридичної норми загальним закономірностям самоорганізації системних явищ (їх вивчає наука синергетика) і цілеспрямованій організації таких явищ (їх вивчає, зокрема, кібернетика).

До юридичних (спеціально-соціальних) передумов належать:

- правове закріплення домінуючих потреб суспільства;

- предметна визначеність діяльності правотворчого органу;
- визначеність меж правового регулювання;
- зумовленість правотворчої діяльності об'єктивними умовами розвитку суспільства;
- зміна сфери та типу правового регулювання;
- особливості правотворчості як результату творчого процесу;
- системність законодавства;
- якість законодавства;
- досконалість юридичної техніки;
- чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації.

Інструменталістський підхід до права як до «засобу керівництва суспільством» характерний для тоталітарних і авторитарних держав, коли право розглядається як інструмент досягнення економічних, політичних, ідеологічних та інших цілей.

У рамках цієї теорії ефективність правових норм визначалася як «співвідношення між фактичним результатом їх дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті».

Тема 8. Проблеми співвідношення міжнародного і національного права

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Проблеми співвідношення систем міжнародного і національного права та їх відображення в юридичній теорії.
2. Концепція примату міжнародного права над національним.
3. Основні глобальні фактори залежності й узгодженості норм національного права з міжнародним правом.
4. Теорії співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: теорія інкорпорації, теорія трансформації, дуалізм, монізм, теорія гармонізації.
5. Юридичні форми узгодження систем міжнародного та національного права.
6. Переваги і проблеми безпосереднього застосування міжнародного права.

Сьогодні, коли відбуваються могутні інтеграційні процеси, жоден регіон, країна, народ не можуть нормально розвиватися, якщо вони ізольовані від світової спільноти. Усе більш очевидним стає факт, що життєво важливі для людства проблеми успішно розв'язуються лише зусиллями всіх країн і народів.

У міру розвитку людського суспільства підвищується роль міжнародних відносин. Оскільки у світі на перший план виходять суспільна безпека народів, рішення глобальних екологічних і соціальних проблем, загальнолюдські цінності, остільки в міжнародному сучасному праві класові або національні (або суто регіональні) інтереси втрачають своє визначальне значення, і загальносоціальна природа права виступає найчіткіше.

Важливо усвідомити, що ряд чинників життєво важливий для самого існування людського співтовариства, і серед них – безумовний пріоритет загальнолюдських цінностей перед національними і суто місцевими, який припускає збереження всього різноманіття культур людства. Звідси, зокрема, впливає і проблема пріоритету загальновизнаних принципів і норм міжнародного права перед національними, внутрішньодержавними правовими системами.

Примат міжнародного права повинен бути закріплений у конституціях усіх країн, а судова влада при розгляді справ повинна враховувати принципи і норми міжнародного права.

Основними чинниками, що визначають пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним, є:

- 1) ціннісний чинник, тобто пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими цінностями;
- 2) чинник економічного характеру – інтернаціоналізація виробництва, міжнародний розподіл праці, утворення світового ринку;
- 3) політичний чинник – наявність засобів масового знищення, які представляють небезпеку для всього людства.

Чим більше держава залучена в систему міжнародних відносин, тим більше вона залежить від міжнародної спільноти, тим більше стає відкритою правова система даної держави для безпосереднього впливу міжнародного права і тим більше вірогідність того, що ця держава визнає пріоритет міжнародного права.

Активність на міжнародній арені і участь у вирішенні конкретних міжнародних проблем диктує для держав необхідність вступати в різноманітні політичні та юридичні відносини з іншими державами, укладати міжнародні договори, причому виходячи не тільки з норм власного національного законодавства, але і з принципів і норм міжнародного права.

Таким чином, щоб уникнути колізії, слід мати таке національне право, яке не суперечило б встановленням міжнародного права. Подібне узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права може бути забезпечено декількома способами. Хоча міжнародне право не наказує, яким чином держава здійснить реалізацію взятого на себе міжнародно-правового зобов'язання, так як це цілком лежить у площині здійснення державного суверенітету, не можна сказати, що міжнародне право ігнорує це питання.

Механізм узгодження, ув'язування міжнародного та національного права базується на принципі, що держава забезпечує виконання міжнародного договору всіма, що перебувають у його розпорядженні, владними діями відповідно до конституційних та інших приписів.

Серед юридичних форм узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права в науці міжнародного права розрізняють: трансформацію (пряму й опосередковану), інкорпорацію, рецепцію, відсилання до міжнародного договору. С. В. Черниченко говорить, наприклад, про п'ять способів трансформації: автоматичної інкорпорації, відсилання, індивідуальної інкорпорації, адаптації, легітимації. Р. А. Мюллерсон, критикуючи термін «трансформація», пропонує ввести інше поняття – «імплементация міжнародного договору», який також у юридичній літературі піддавався ґрунтовній критиці як взагалі-то теж досить умовний. А. С. Гавердовський висловлюється на користь кваліфікації відповідного процесу як рецепції. Освітлення у правовій літературі проблем, що стосуються способів реалізації норм міжнародного права у внутрішньодержавній сфері, представляється досить повним.

Слід зосередитися на узгодженні норм міжнародного і національного права та юридичних формах їх фактичної взаємодії.

Під прямою трансформацією в міжнародно-правовій літературі найчастіше розуміють те, що міжнародний договір, укладений державою і який вступив в дію, безпосередньо набуває силу закону. При цьому аргументація зв'язується з конституціями держав, які оголошують міжнародне право або частиною права країни, або воно перевищує силу законів.

Безпосереднє застосування міжнародного права забезпечує істотну адміністративну економію при інтенсивному міжнародному економічному і гуманітарному співробітництві.

Безпосереднє застосування норм міжнародного права значною мірою позбавляє державу від необхідності прийняття додаткових правових актів, що імплементують положення міжнародних угод у національну правову систему. Цей спосіб узгодження дозволяє державі активно й оперативно брати участь у міжнародному правотворчому процесі, оскільки є можливість укласти і приєднуватися до численних міжнародних угод без попередньої зміни національного законодавства.

Також слід зазначити, що безпосереднє застосування норм міжнародного права підвищує ймовірність того, що міжнародні зобов'язання будуть виконані саме так, як це передбачено в цих нормах.

Особливістю безпосереднього застосування норм міжнародного права є те, що саме ця модель узгодження міжнародного та внутрішнього права є найбільш прийнятною при масштабній інтеграції держав.

Безпосереднє застосування міжнародного права у державах є сильним інструментом підвищення авторитету та ефективності міжнародного права. Національні суди, на відміну від міжнародних судів і трибуналів, можуть мати необмежену юрисдикцію для розгляду міжнародних спорів за участі приватних осіб.

Крім того, слід враховувати, що жоден міжнародний суд не в змозі розглянути величезну кількість потенційних позовів індивідів. Виникає об'єктивна необхідність у забезпеченні міжнародно-правових зобов'язань національними засобами правового захисту. Принцип вичерпання національних засобів правового захисту є наслідком такої необхідності.

Слід враховувати, що міжнародне право не вимагає визнання на внутрішньодержавному рівні свого примату і безпосередньої дії. Вибір способу імплементації міжнародних зобов'язань залишається прерогативою держав. Міжнародне право переважно є консенсуальним, а не імперативним.

Тема 9. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Нігілізм як соціально-юридичний феномен.
2. Поняття та сутність правового нігілізму.
3. Джерела і причини зростання правового нігілізму в сучасному суспільстві.
4. Характеристика основних форм вираження правового нігілізму.
5. Загальні риси сучасного нігілізму.
6. Правовий ідеалізм і причини, що його породжують.
7. Правовий інфантилізм як різновид деформації правосвідомості.
8. Професійна деформація юриста.
9. Проблеми та можливі шляхи боротьби з деструктивними явищами в праві.

Нігілізм взагалі (у перекладі з лат. – «заперечення») висловлює негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, окремих, а часом і до всіх сторін людського буття. Це одна з форм світосприйняття і соціальної поведінки.

Характерною ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, який визначає лише його конкретний вид, а ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність цього заперечення.

Сьогодні соціальний нігілізм виражається в найрізноманітніших іпостасях: неприйняття певними верствами суспільства курсу реформ, нового укладу життя і нових («ринкових») цінностей, невдоволення змінами, соціальні протести проти «шокових» методів здійснюваних перетворень; незгода з тими чи іншими

політичними рішеннями і акціями, неприязнь або навіть ворожнеча відносно державних інститутів і структур влади, їх лідерів; заперечення не властивих вітчизняному менталітету західних зразків поведінки, моральних орієнтирів. Серед значної частини населення переважають фрондистські настрої, негативне ставлення до того, що відбувається, до багатьох фактів і явищ дійсності.

Правовий нігілізм – різновид соціального нігілізму як родового поняття. Сутність його полягає в негативному, заперечливому, неповажному ставленні до права, законів, нормативного порядку, а з точки зору витоків, причин – у юридичному невігластві, відсталості, правовій безграмотності і правовій невихованості основної маси населення.

На особистісному рівні правовий нігілізм виступає у двох якостях: як стан умів, почуттів, настроїв і як спосіб дій, реальна поведінка. Останнє – індикатор шкідливості і небезпеки явища. Вчинки – плоди помислів, тому саме по вчинках можна судити про реальну наявність та наслідки правового нігілізму.

Можна виділити деякі загальні, найбільш характерні риси сучасного правового нігілізму. Це:

- по-перше, його підкреслено демонстративний, войовничий, конфронтаційно-агресивний характер;
- по-друге, глобальність, масовість, широка розповсюдженість не тільки серед громадян, соціальних та професійних груп, прошарків, але і серед офіційних державних структур, законодавчих, виконавчих і правоохоронних ешелонів влади;
- по-третє, різноманіття форм прояву – від кримінальних до легальних (легітимних), від парламентсько-конституційних до мітингово-охлократичних;
- по-четверте, особлива ступінь руйнівності, опозиційна і популістська спрямованість, регіонально-національне забарвлення, що переходить у сепаратизм;
- по-п'яте, злиття з державним, політичним, моральним, духовним, економічним, релігійним нігілізмом, які утворюють разом єдиний деструктивний процес;
- по-шосте, зв'язок з негативізмом – більш широкою течією.

Якщо правовий нігілізм означає недооцінку або ігнорування права, то *правовий ідеалізм* – його переоцінку, ідеалізацію. Обидва ці явища мають одне коріння – юридичне невігластво, нерозвинену і деформовану правосвідомість, дефіцит політико-правової культури. Безсилля законів породжує все той же нігілізм, зневіру в реальну значимість прийнятих актів, у їх здатність змінити ситуацію. Закони не працюють, отже, і ставлення до них більше ніж прохолодне, їх престиж падає – разом з престижем влади.

Правовий інфантилізм являє собою досить відомий і традиційний різновид професійної деформації. У його основі лежить прогальність і невихованість правової свідомості, що визначаються недостатніми для успішної професійної діяльності юридичними знаннями і навичками виконання службових функцій. Правовий інфантилізм – це юридичне безкультур'я, безграмотність і непрофесіоналізм, що виражається у прогалинах правової освіти, в несформованості особистості як професійного працівника. Він може пояснюватися як психологічною та інтелектуальною нездатністю особи до сприйняття правових знань (слабкість пам'яті, неуважність, пасивність уяви, вузькість особистих інтересів і т.д.), так і бути результатом поступової деградації особистості. Показниками подібної правосвідомості є відсутність цілісності та системності правових знань, вузький горизонт професійних можливостей діяльності, своєрідне ремісництво у практичній роботі, нетворчий характер і неохайність у вирішенні службових завдань.

Однією з найважливіших вимог, що пред'являються до професії юриста, є необхідність постійної і систематичної роботи над собою у вигляді самостійного вивчення нового законодавства та наукової літератури за фахом. Тим часом, як свідчить практика, для багатьох фахівців закінчення навчання у вузі стає закінченням формування професійного інтелекту. Навички практичної діяльності, почерпнуті із сумнівних з точки зору законності джерел, можуть негативно позначатися, руйнувати і без того крихкий каркас правової інформованості, придбаної у вузі. Цьому сприяють надмірна службова завантаженість, спеціалізація з розгляду

одноманітних юридичних справ, накопичення життєвої втоми, вплив соціального середовища і т.д.

Результатом правового інфантилізму є помилки, неохайність і брак у роботі, а іноді навіть посадове свавілля, засноване на незнанні чинного законодавства і уявленнях про свою службову, незв'язаність правом. Звідси і виникає досить актуальне і важливе питання про відповідальність посадової особи за незнання права і невміння правильно застосовувати його норми і принципи на практиці. Помилковість і свавілля в роботі слідчого, судді, прокурора є те саме, що брак у роботі лікаря. І в тому і в іншому випадку наслідком безграмотності може бути покалічена доля людини. Професійний інфантилізм, отже, не такий вже нешкідливий. А це означає необхідність створення та діяльності особливих кваліфікаційних комісій для визначення заходів відповідальності за брак у роботі, що настав унаслідок незнання своєї професії.

Деформації правосвідомості – спотворене уявлення про сутність права, неусвідомлення його цінності. Різновидами деформації правосвідомості, тобто, антиподами правової культури, є ряд таких деструктивних явищ у праві, як: правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий догматизм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія.

Для ефективної боротьби з вище означеними проблемами необхідно:

1) подолати кризовий (економічний і політичний) стан у суспільстві: усунути негативні явища у сфері державної влади та в економічній сфері; подолати інфляцію; звести нанівець корупцію тощо;

2) забезпечити належну якість законів та підзаконних актів, що приймаються (у тому числі зменшити кількість заборонених норм); підвищити авторитет закону; вдосконалити нормотворчий процес; установити стабільність і однаковість у правовому регулюванні суспільних відносин;

3) удосконалити систему правозастосовної і, насамперед, судової діяльності, створити високоякісні системи правового обслуговування, зміцнити правову законність, врахувати кожную юридичну ситуацію; забезпечити незалежність суду;

4) домогтися ефективності в діяльності правоохоронних органів щодо запобігання правопорушенням, підвищити культурно-професійний рівень усіх суб'єктів правоохоронної системи; переломити недовіру населення до роботи правоохоронних органів. Усунути такі недоліки в роботі правоохоронних органів, як спізнале реагування на повідомлення про правопорушення; безініціативність; непрофесіоналізм; пасивність роботи «за гарячими слідами» і у процесі здійснення наступних слідчих заходів; поліпшити взаємодію оперативних працівників, слідчих, експертів. Поставити заслін сваволі, розбещеності, ввести в межі правопорядку діяльність громадян та їх законних об'єднань;

5) підвищити рівень правосвідомості та правової культури населення, що дало б змогу закону працювати. Формувати позитивну суспільну думку про право, спрямовану проти впровадження елементів злочинної субкультури. Забезпечити дієвість юридичної загальної освіти, здатної поліпшити професійну компетентність посадових осіб. Сформувати новий тип правового мислення особи відповідно до принципу верховенства права як необхідної умови її життєдіяльності в суспільстві, державі, світі. Поліпшити інформаційно-правову культуру громадян;

6) спеціалізовано навчати і виховувати юристів, конкурентоспроможних на європейському ринку праці. Від цілеспрямованого і якісного навчання в системі середньої і вищої освіти, перепідготовки кадрів залежить інтеграція України в європейський простір вищої освіти.

Тема 10. Сучасні проблеми засобів правового впливу

Рекомендовані питання для самоконтролю

1. Інформаційно-психологічний механізм правового впливу.
2. Поняття, ознаки та види правових стимулів та обмежень.
3. Поняття, ознаки та функції правових пільг.
4. Проблеми у сфері надання та реалізації правових пільг та можливі шляхи їх вирішення.
5. Привілеї у праві.

6. Правові імунітети як специфічний різновид правових пільг.
7. Поняття, ознаки, функції та види правових заохочень.
8. Правові імунітети в міжнародно-правовій практиці.
9. Заслуга і її риси.
10. Заохочувальні санкції.

Враховуючи, що правове регулювання не має ні матеріальної, ні енергетичної форми, а здійснюється виключно на інформаційному рівні, важливо розглянути насамперед *інформаційно-психологічний аспект дії права*. Адже право здатне регулювати поведінку тільки тоді, коли інформація сприйнята і засвоєна суб'єктом, його свідомістю. Суттєва риса інформаційно-психологічного механізму впливу права на суспільні відносини полягає в тому, що правові засоби сприяють формуванню і дії мотивів поведінки, яка пропонується або дозволяється юридичними нормами.

В інформаційно-психологічному плані правовими засобами виступають не самі норми права, договори або правозастосовні акти, а ті конкретні заходи інформаційно-психологічного впливу, які в них містяться. Це суб'єктивні права й обов'язки, заохочення і покарання тощо, які, у свою чергу, поділяються на дві великі групи: *правові стимули* і *правові обмеження*.

Якщо правові стимули покликані спонукати до правомірної поведінки, вигідної і для особистості, і для суспільства, то правові обмеження – стримувати від протиправного задоволення її власних інтересів, яке може бути вигідно для особи, але не вигідно, а навіть, навпаки, шкідливо для інших громадян, суспільства в цілому.

Найважливішими стимулюючими засобами в інформаційно-психологічному механізмі правового впливу виступають пільги, привілеї, імунітети, які в умовах реформування правової системи відіграють усе більш помітну роль у сучасному правовому житті України.

Під *правовою пільгою* розуміється правомірне полегшення становища суб'єкта, яке дозволяє йому повніше задовольнити

свої інтереси і виражається як у наданні додаткових, особливих прав (преваг), так і у звільненні від обов'язків.

Специфічним різновидом правових пільг виступають *привілеї*, під якими розуміють спеціальні (багато в чому виняткові, монополні) пільги для конкретних суб'єктів, насамперед, для владних органів і посадових осіб, необхідні їм з метою найбільш повного і якісного здійснення своїх певних обов'язків.

Під *правовими імунітетами* розуміють особливі пільги і привілеї, переважно пов'язані із звільненням конкретно встановлених у нормах міжнародного права, Конституції і законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, покликані забезпечувати виконання ними відповідних функцій.

Серед іншого, метою імунітетів є забезпечення виконання міжнародних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків. Так, у ст. 5 Протоколу до Генеральної Угоди про привілеї та імунітети Ради Європи, прийнятої 6 листопада 1952 р., прямо встановлено, що «привілеї та імунітети надаються представникам Членів не в особистих інтересах відповідних осіб, а для забезпечення незалежного виконання ними обов'язків, пов'язаних з Радою Європи». Згідно зі ст. 40 Статуту Ради Європи, прийнятого 5 травня 1949 р., «Рада Європи, представники членів Ради та Секретаріат користуються на території Членів такими привілеями та імунітетами, які розумно необхідні для виконання ними своїх обов'язків». Відповідно до ст. 6 Четвертого Протоколу до Генеральної Угоди про привілеї та імунітети Ради Європи, прийнятої 16 грудня 1961 р., «привілеї та імунітети надаються суддям не для їхньої особистої вигоди, а з метою забезпечити незалежне здійснення їх функцій».

Часто в самому змісті нормативного або правозастосовного заохочувального акта прямо зазначається про заслугу, чим ще раз підкреслюється зв'язок заслуги і заохочення.

Заслуга – це сумлінний правомірний вчинок, пов'язаний із «перевиконанням» суб'єктом своїх обов'язків або з досягненням ним загальноновизнаного корисного результату і виступаючий підставою для застосування заохочення.

Заслуга характеризується такими рисами:

а) вона пов'язана із соціально-активною поведінкою, із здійсненням позитивних обов'язків;

б) це сумлінне ставлення особи до свого обов'язку. «Заслуга включає не тільки зовнішню, об'єктивну дію, але і внутрішнє, суб'єктивне ставлення до дорученої справи, характеризує позитивні цілі і мотиви поведінки суб'єкта»;

в) вона пов'язана із «перевиконанням» особою своїх обов'язків або з досягненням нею загальновизнаного корисного результату. Подібні акти «виходять за свою добродійність» за межі «обов'язків», це «наднормальність», або надлишок «добродіяння». У цьому випадку мається на увазі «відступ» від норми не «вниз», що є правопорушенням, а «вгору», що виражається у високоякісному виконанні обов'язків. Йдеться про поведінку, яка перевищує за своїми масштабами результати звичайних дій. Заохочення встановлюються за особливий внесок, мужність і відвагу, перевиконання необхідних стандартів, показників (новаторство у праці, професійну майстерність і т.д.).

г) вона є підставою для застосування заохочувальних заходів точно так само, як підставою для застосування заходів покарання виступають правопорушення. Характер і ступінь заслуг визначають вид заохочення.

Проблема «заохочувальних санкцій» у літературі оцінюється неоднозначно. Є як прихильники, так і супротивники використання цього терміна.

По-перше, етимологічне значення слова «санкція» виходить не тільки на негативні, а й на позитивні наслідки. Так, одним з його змістів є «схвалення», «санкціонування», «дозвіл». «Санкція – міра впливу, найважливіший засіб соціального контролю. Розрізняють негативні санкції, спрямовані проти відступів від соціальних норм, і позитивні санкції, стимулюючі, схвалювані суспільством ... ».

По-друге, позитивні санкції (сприятливі наслідки) притаманні всім видам соціальних норм. Це їх спільна риса. Як наголошується в довідковій літературі, «найбільш поширений розподіл соціальних санкцій на «негативні», що зупиняють небажану

поведінку, і «позитивні», стимулюючи бажане ... Як негативні (арешт, штраф, анафема), так і позитивні (підвищення по службі, премії, ордени) формальні соціальні санкції здійснюються спеціально уповноваженими для цієї мети особами».

Заохочувальні санкції висловлюють схвалення ретельному виконанню норм і покликані стимулювати правомірну поведінку.

По-третє, логіка суспільного розвитку, практика підказують, що санкція – це не тільки якийсь негативний результат (покарання), а й позитивний, який може виражатися в заохоченні.

ДІЛОВІ ІГРИ (ФОРМИ І МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ)

На сьогодні педагогічна підготовка юридичних кадрів є актуальною, адже здобуття спеціальності вищого рівня вимагає, перш за все, якісного вивчення певного набору основоположних юридичних дисциплін, а також соціально-економічних і загальноосвітніх предметів, які формують разом зі спеціальними інтелект і гармонійний розвиток фахівця.

Одне з основних завдань підготовки майбутніх юристів – вироблення у студентів власної позиції, розвиток навичок професійного спілкування, вміння аналізувати життєві і правові ситуації і приймати рішення. У реальній дійсності коло необхідних для життя і роботи знань постійно розширюється, а можливості їх засвоєння не безмежні. Тому найважливішим завданням стає не тільки вміння відбирати і систематизувати необхідні знання, а й наближати їх до конкретних життєвих і професійних ситуацій, практики, реальної професійної діяльності.

Значна частина навчального курсу «Актуальні проблеми теорії держави і права» носить загальнотеоретичний характер. Традиційна форма навчання передбачає вивчення матеріалу за допомогою лекцій, семінарів, практичних занять. При цьому під час лекцій студенти засвоюють близько 20 % інформаційного матеріалу. Робота на семінарах і під час практичних занять в основному спирається на засвоєнні матеріалів підручників, монографій і нормативних матеріалів. У той же час курс «Актуальні проблеми теорії держави і права» передбачає використання й інших альтернативних методик – «мозкового штурму», дискусії, ділових ігор тощо.

Ефективне навчання вимагає застосування інтерактивних методик, за допомогою яких студенти набувають знання, розвивають соціальні та інтелектуальні навички, виробляють критичне мислення. «Інтерактивні методики (від англ. Interact – взаємодіяти, тобто перебувати у взаємодії, діяти, впливати один на одного) передбачають спільне навчання, тобто коли студенти і викладач є

суб'єктами навчання». Інтерактивні методики дають можливість включити не тільки свідомість студентів, а й їхні почуття, емоції, вольові якості. Вони дозволяють зменшити час, що відводиться на теоретичне вивчення матеріалу, на 30–50 % при більшому ефекті засвоєння матеріалу у час застосування інтерактивних методів навчання. Крім того, володіння цими методиками і формами роботи може стати в нагоді студентам не тільки під час вивчення курсу «Актуальні проблеми теорії держави і права», а й у процесі їх професійної діяльності.

Найбільш ефективними інтерактивними формами навчання є ділові ігри. Сьогодні у світі використовується понад 2000 ділових ігор. Ділову гру можна розглядати як моделювання реальної діяльності майбутнього фахівця в тих чи інших спеціально створених педагогічних або правових ситуаціях. Ділова гра виступає як засіб і метод підготовки й адаптації до трудової діяльності та соціальним контактам.

Ділова гра – «форма відтворення предметного і соціального змісту майбутньої професійної діяльності фахівця, моделювання тих систем відносин, які характерні для цієї діяльності, моделювання професійних проблем, реальних протиріч і труднощів, з якими можна зіткнутися в типових професійних проблемних ситуаціях».

У процесі навчання обговорення багатьох правових проблем розвиває різну правову мотивацію у студентів, викликає спори і протиріччя. Методика розгляду найбільш спірних та цікавих проблем значно відрізняється від традиційної лекційної і семінарської форм проведення занять. Полеміка вимагає від викладача необхідності вийти за рамки запам'ятовування і розуміння основних цілей навчання, піднятися на більш високий рівень мислення, який стосується таких процесів, як застосування знань, аналіз, синтез і вироблення суджень.

Форми і методи проведення ділових ігор передбачають групову роботу, вільне обговорення, дискусії, рольові ігри. Ці методи навчання не тільки підвищують інтерес до предмета, але і забезпечують більш глибоке засвоєння матеріалу, вироблення

практичних навичок. Зміст ділових ігор має бути практично орієнтованим, так як в них переплітаються життєві потреби практики та інтереси студентів.

Цінним є те, що ділові ігри, як метод активного навчання, допомагають у теоретичному і практичному аспекті підготовки спеціалістів. Ділові ігри дозволяють як би прожити певну ситуацію, вивчити її в безпосередній дії. Вони надають можливість викладачеві і студентам моделювати різноманітні життєві ситуації, проектувати способи дій в умовах запропонованих моделей, демонструвати процес систематизації теоретичних знань з вирішення певної практичної проблеми.

Професійна діяльність юристів носить досить різноманітний характер, тому застосування ділових ігор у підготовці фахівців допоможе активізувати процес навчання і пов'язати його з майбутньою професійною діяльністю.

Для організації та проведення ділової гри необхідно наступне:

- підготовка методичного забезпечення;
- підготовка конструктивних завдань і, можливо, пробне проведення гри з групою;
- адаптація ділової гри до відповідного контингенту студентів і умов її проведення;
- проведення необхідних розрахунків для оцінки наслідків різних варіантів рішень, формування оптимального або раціонального рішення для кожного фрагменту гри;
- попереднє формування складу ігрових груп;
- підготовка майбутніх учасників гри, оцінка рівня їх готовності до гри.

Структурно кожне заняття може включати в себе:

- навчальну мотивацію – особисте ознайомлення студента з проблемою, яку формулює викладач;
- роботу над основними поняттями – уточнення значення основних понять і змісту окремих елементів технологічного ланцюжка (наприклад, окремі стадії судового процесу);
- вивчення основних проблем у малих групах – основна частина заняття;

– підсумкова дискусія – підведення результатів гри всіма її учасниками;

– висновок – підведення підсумків роботи викладачем, аналіз учасників гри, який включає оцінку, самооцінку і коментування дій учасників.

Таким чином, визначаючи місце та роль ділових ігор у підготовці майбутніх фахівців, необхідно зважати на те, що:

– по-перше, проведення ділових ігор є колективним методом навчання, в результаті гри формується колективна думка при захисті думки своєї групи гравців і критики інших груп і дозволяє залучити в занятті максимально можливу більшість студентів;

– по-друге, застосування в ділових іграх моделей реальних життєвих ситуацій дозволяє максимально наблизити процес навчання до практичної діяльності майбутніх фахівців;

– по-третє, прийняття рішень у ділових іграх здійснюється її учасниками, які виконують певні ролі, а оскільки інтереси різних ролей не збігаються, рішення доводиться приймати в умовах конфліктних ситуацій;

– по-четверте, для підготовки до подібних занять можуть бути використані не тільки навчальна і монографічна література, а й матеріали суддівської практики, публікації засобів масової інформації, матеріали Європейського суду з прав людини, вітчизняної судової практики, бюлетенів Верховного Суду України тощо;

– по-п'яте, ділові ігри дозволяють викладачу використовувати різні підходи, методики, технології, прийоми.

Метод аналізу конкретних життєвих ситуацій

Метод аналізу конкретних життєвих ситуацій полягає в тому, що студентам пред'являється певна складна й іноді така, що неоднозначно може бути розв'язана, життєва ситуація. Завдання студентів – прийняти рішення для конкретної життєвої ситуації. Для активізації заняття можуть бути організовані групи, кожна з яких пропонує свій варіант рішення (у вигляді рецензії або публічного захисту). Підсумок підводить викладач, який проводить

заняття. Характерологічними ознаками аналізу конкретної життєвої ситуації є:

- наявність правової моделі, стан якої розглядається в певний дискретний момент часу;
- колективне вироблення рішень;
- альтернативність рішень;
- єдина мета групи при виробленні рішень;
- наявність системи групового оцінювання діяльності студента;
- наявність керованої емоційної напруги студентів.

При аналізі конкретних життєвих ситуацій найкраще використовувати методи дискусії, дебатів, мозковий штурм.

Методика проведення дискусії

За допомогою дискусії студентам легше прийняти рішення, оцінити протиріччя. У той же час викладач отримує можливість оцінити рівень знань студентів і ступінь їх підготовленості.

Викладач ставить завдання для обговорення, описуючи певну складну життєву ситуацію і деяку базову інформацію, на яку можуть спиратися студенти під час обговорення.

Група ділиться на підгрупи, що складаються з п'яти-шести чоловік.

Працюючи в підгрупах, студенти повинні визначити переваги і недоліки кожного варіанта можливого рішення поставленої проблеми.

Час роботи в групах – не більше 10–15 хвилин.

Кожна група вибирає представника, який розповідає про варіанти рішень, отриманих у ході дискусії.

Викладач підводить підсумки й обґрунтовує, можливо, правильну або неправильну відповіді, відповідає на питання студентів.

Методика проведення дебатів

Дебати як форма дискусії зазвичай застосовуються, коли необхідно обговорити складну і суперечливу проблему, що має неоднозначне рішення.

Мета дебатів – навчити студентів висловлювати свою думку, слухати інших і вміти вести дискусію зі своїм опонентом у спокійній, доброзичливій манері. Студенти повинні вміти також наводити аргументи «за» і «проти» ідеї, що обговорюється, намагатися своїми аргументами переконати опонентів у правильності обраної позиції.

Викладач ділить студентів на дві або більше групи залежно від кількості точок зору, які їм необхідно обговорити.

Час на підготовку дебатів обмежений: на обдумування і обговорення проблеми в групі – не більше 15 хвилин, загальні виступи від групи – до 10 хвилин.

У кожній групі вибирають свого представника для виступу і домовляються про те, хто буде фіксувати аргументи протилежного боку, хто – задавати їм питання і хто буде коментувати виступ своїх опонентів.

Представники груп виступають по черзі і мають право на репліку.

Викладач виступає в ролі ведучого, стежить за регламентом дебатів і порядком виступів, запитань і відповідей.

Підсумки дебатів можуть підводитися або самим викладачем, або у формі таємного чи відкритого голосування.

Методика проведення мозкового штурму

Однією з найбільш поширених форм прийняття колективного рішення є так званий мозковий штурм, під час якого всі учасники дискусії мають можливість висловити свою думку або пропозиції. Використання методики мозкового штурму передбачає дотримання ряду правил:

- учасникам дається можливість запропонувати найбільшу кількість можливих варіантів рішення;
- не слід відкидати жодних ідей, навіть якщо вони суперечать здоровому глузду і загальноприйнятій думці;
- розвиваються ідеї інших;
- у процесі мозкового штурму не можна давати критичну оцінку іншим ідеям.

Мозковий штурм складається з трьох етапів:

Перший етап – викладач вибирає невелике питання для обговорення, ставить перед студентами завдання і розповідає про правила мозкового штурму, контролює хід дискусії, дає можливість висловитися всім бажаним, вибирає студента, який буде фіксувати всі висловлені ідеї на дошці. Він не повинен спотворювати сенс пропозиції, наполягати на своєму варіанті.

Другий етап – викладач оголошує невелику перерву, щоб студенти мали можливість обмірковувати всі можливі варіанти рішень, ще раз прочитали їх на дошці. Після цього їм пропонується згрупувати ідеї в певному порядку: щось повністю виключити, щось залишити і перерахувати їх у певній послідовності.

Третій етап – підведення підсумків, яке може проходити по групах з використанням форм дискусії або дебатів.

Застосування методу аналізу конкретних життєвих ситуацій доцільно в тих випадках, коли розглядається окреме, відносно складне завдання, єдино правильне рішення або правильне рішення якого заздалегідь відомо викладачеві. За ним залишається останнє слово при підведенні підсумків.

Метод рольових ігор

Значна частина питань, які розглядаються у проблемах теорії держави і права, передбачають прийняття рішення або вироблення правової позиції. Успіх прийнятого рішення багато в чому залежить від уміння, з одного боку, аналізувати ситуацію і законодавство, а з іншого – взаємодіяти з іншими людьми – колегами, студентами. У рольових іграх зазвичай відпрацьовується вміння приймати рішення і виробляти власну або колективну позицію, а також колективні навички роботи. Методики рольових ігор сприяють розвитку критичного мислення, комунікативних навичок, навичок у вирішенні проблем, відпрацювання різних варіантів поведінки у проблемних ситуаціях, вихованню розуміння, співчуття до інших людей. Рольові ігри – основний прийом на інтерактивних заняттях. За допомогою рольових ігор проводиться тренінг окремого як окремого навичку, так і комплексу навичок, тренінг спостереження і коментування, демонструються типові

помилки. Тому важливе місце в рольових іграх займають діагностика й оцінка ефективності навчання.

Для проведення рольової гри необхідно моделювати правові ситуації, заздалегідь складати сценарій гри з докладним планом, зазначенням часу на виконання кожного елемента гри. У цьому випадку як основу сценарію найкраще використовувати точки зору вчених-правознавців або матеріали конкретних суперечок про право. Фабули повинні бути досить простими, не перевантаженими зайвими деталями. Придумані сценарії є певною небезпечкою, оскільки можуть бути насичені непотрібною інформацією, і в результаті під час заняття є ризик втратити найбільш важливі питання, закономірності, що вимагають з'ясування під час ділової гри.

Серед учасників гри при аналізі пропонованих ситуацій розподіляються ролі, які можуть носити груповий характер. Завдання рольової гри: вироблення для виконавця кожної ролі на кожному етапі гри оптимальної стратегії поведінки.

Характерні ознаки рольових ігор:

- наявність моделі правової ситуації;
- наявність ролей;
- відмінність рольових цінностей учасників гри, що виконують різні ролі (компетентність);
- взаємодія ролей;
- наявність спільної мети у всього ігрового колективу;
- альтернативність рішень;
- наявність системи групового або індивідуального оцінювання діяльності учасників гри;
- наявність керованої емоційної напруги.

На відміну від аналізу конкретних правових ситуацій у рольових іграх:

- необхідна наявність моделі правової ситуації;
- рішення, прийняте студентом, впливає на ймовірну долю тієї чи іншої особи;
- комплекс-модель управляючої системи носить динамічний характер, де є рольове спілкування, яке може залежати від взаємовідносин між партнерами.

Форма проведення рольової гри може бути різною. Рольова гра може проводитися в рамках одного семінарського заняття за принципом: законодавець – уряд – суд, суддя – позивач – відповідач. У цьому випадку вся група отримує можливість розігрувати ситуацію, домовившись, що умови казусу не змінюються, а представники сторін постійно змінюються, і кожен зі студентів за час семінарського заняття може бути то прокурором, то суддею, то адвокатом. Потім підбиваються підсумки.

Інша форма рольової гри передбачає більш тривалу підготовку. Вона складається з кількох етапів: підготовчого, проведення гри і підбиття підсумків. У цьому випадку особливу роль слід відвести роботі у групах. У них входить кілька студентів, які заздалегідь виробляють правову позицію, консультуються з викладачем, готують необхідні документи, вибирають свого представника.

Методика проведення рольових ігор

Визначення справи, яку буде використано студентами під час гри. Найкраще використовувати наявну судову або законодавчу практику. Якщо в ході рольової гри передбачається розгляд законопроектів, то можна запропонувати студентам завчасно підібрати кілька опублікованих законопроектів з конкретного питання.

Побудова фабули. Фабула справи повинна бути побудована таким чином, щоб в ній, залежно від досліджуваного питання, була можливість виявити закономірності державно-правового розвитку.

Розподіл ролей. Студенти діляться на групи (наприклад, депутатів, членів уряду, суддів).

Підготовка учасників гри. Студентам необхідно дати час на вивчення справи. Причому, залежно від змісту справи і завдань, поставлених викладачем перед студентами, час на підготовку може бути встановлено від 10 хвилин до тижня. Кожна з груп має зібратися для вироблення спільної позиції і визначення своїх представників, які будуть виступати від імені групи. У разі необхідності студенти за допомогою викладача можуть підготувати необхідні правові документи.

Аналіз ходу гри. Здійснюється викладачем під час консультації студентів.

Підготовка приміщення. Залежно від цілей рольової гри навчальне приміщення повинне бути підготовлене або для судового засідання, або для роботи законодавців і т.п.

Підбиття підсумків. Після завершення гри доречно провести обговорення її ходу спільно з учасниками і вислухати їх думки, пропозиції та побажання, пов'язані з методикою проведення гри, а також із взаємовідносинами координатора гри і учасників. Викладач повинен попросити кожную групу і, перш за все, суд висловити свої міркування, доводи на користь тієї чи іншої позиції, яку вони підтримували під час гри. Потім показати найбільш сильні і слабкі сторони гри, оцінити їх, обговорити з усіма студентами рішення суду, парламенту і т.п., висловити свою думку про можливе рішення. Якщо є вже прийняте рішення, то ознайомити з ним студентів і обговорити його.

Дотримання плану. Гра повинна бути ретельно спланована, а час – точно продуманий. Завдання викладача – чітко стежити за дотриманням плану, щоб залишився час на обговорення підсумків гри, без якого буде втрачено навчальний ефект.

Метод імітаційних ігор

Імітаційні ігри можуть бути проведені з різною цільовою спрямованістю. Але, на відміну від рольових ігор, для них не притаманні деякі з перерахованих вище характерних ознак.

У такій грі може бути тільки одна роль (судді, адвоката, слідчого і т.п.), тиражується кожним учасником, який, у свою чергу, готує власне рішення.

Відсутня модель правової системи, і залишається тільки модель середовища, в якій необхідно прийняти рішення. Тут моделюється діяльність конкретних фахівців.

Відсутня конфліктна ситуація.

Метод організаційно-дієвих ігор

До ігор цього класу можна віднести: проблемні рольові ігри, проблемно-орієнтовані ділові ігри, апробаційно-пошукові ігри, інноваційні ігри.

Організаційно-дієві ігри застосовують при вирішенні складних соціальних завдань, коли треба об'єднати зусилля фахівців різних напрямів. Гра базується на основі запропонованої гравцям вихідної правової та іншої інформації. Далі йде вироблення, обговорення і прийняття рішень. Організаційно-дієві ігри можна використовувати, наприклад, на заняттях під час вивчення законодавчого процесу, процедури діяльності міжнародних організацій. Для проведення гри доцільно створювати групи за різними напрямами, які будуть нести в грі різні функції (юристи, психологи, консультанти з різних сфер життєдіяльності, експерти і т.п.).

Характерні ознаки організаційно-дієвих ігор можна сформулювати таким чином:

- моделюється діяльність фахівців з вирішення складних комплексних проблем на основі реальної інформації;
- ролі в організаційно-дієвих іграх умовні. Забезпечується відмінність ролевих цілей і взаємодія ролей, що передбачено наявністю особистих інтересів учасників гри;
- використовується колективна діяльність;
- в ігрового колективу є спільна мета;
- рішення учасників гри виробляються колективно;
- рішення реалізуються у процесі прийняття ланцюга рішень;
- передбачена альтернативність рішень;
- спеціальними засобами забезпечується управління емоційною напругою гравців.

Організаційне завдання викладача – координація колективної діяльності учасників гри, їх особистісне і міжгрупове спілкування на всіх етапах вирішення проблеми. В організаційно-дієвих іграх принципово не закладається безумовне вирішення проблеми, іноді гра може закінчуватися і незадовільним результатом.

Методика проведення організаційно-дієвих ігор

Підготовка і проведення гри здійснюється в кілька етапів.

Підготовчий етап. Проводиться діагностика стану досліджуваного питання, виявляються кризові проблеми, визначається загальна стратегія гри, формується її структура. Далі проводиться

підбір ігрового колективу, продумується склад ігрових груп. У кожній групі обирається керівник, з яким викладач заздалегідь готується до гри. Роль керівника полягає у створенні доброзичливого морально-психологічного клімату в групі, контролі її діяльності, при необхідності корекції, а також інформування викладача про стан групи і вирішення проблеми для координації проведення гри.

Введення гравців у гру. Тут проводиться орієнтування ігрового колективу на цілі і завдання гри, психологічна підготовка учасників (мобілізація їх творчого та інтелектуального потенціалу). Серед прийомів мобілізації учасників можна виділити такі, як «виклик вогню на себе» – провокування гравців на дискусію з викладачем і керівником групи. Серед позитивних прийомів можуть бути будь-які інші прийоми, що викликають позитивні емоції. Завдання цього етапу полягає у створенні з різних членів групи згуртованого колективу, здатного вирішувати поставлені завдання.

Робота у групах. Цей етап протягом гри може неодноразово повторюватися при вирішенні окремих аспектів проблеми. Для аналізу ходу гри можуть залучатися експерти-фахівці, які беруть участь у ході гри (журі), або спостерігачі-студенти, які не отримали спеціальні ролі. Вони фіксують помилки, неточності і можливості їх виправлення.

Аналіз ходу гри. Здійснюється викладачем без участі ігрових команд з вироблених учасниками гри рішенням, за інформацією керівників груп про діяльність групи. У підсумку виробляється подальша стратегія проведення гри в наступному циклі. Таким чином, у ході гри її зміст може зазнавати корекції, водночас як загальна структура гри зберігається.

Узагальнення отриманих результатів. Після закінчення гри керівники груп спільно розробляють основний підсумковий документ, який містить постановку проблеми, її структурний розгляд, пропозиції щодо її вирішення.

Обговорення. Після завершення гри доречно провести обговорення ходу гри спільно з учасниками і вислухати їхні думки, пропозиції та побажання щодо методики проведення гри, а також взаємин керівництва гри і учасників.

Особливості роботи з групами

Однією з основних цілей ділових ігор – навчити студентів спілкуванню, допомогти їм придбати соціальні навички поведінки. Саме тому особливого значення набуває робота викладача у групах і з групами.

Робота у групі буде ефективною, якщо в її складі буде не більше 6 осіб. При визначенні величини групи слід враховувати, що чим менше часу виділяється на завдання, тим менше повинна бути група.

Для кожної групи викладач повинен:

- поставити певну мету і роз'яснити завдання. Цілі повинні бути сформульовані чітко і відповідати суті завдання, яке може бути підкріплено відповідними матеріалами, законодавчими актами і т.п.;

- розподілити ролі студентів всередині групи. Кожен член групи повинен бути наділений певною роллю. Саме це забезпечить ефективність роботи групи, посилить інтерес і взаємозалежність членів групи. Так, один студент відповідає за систематизацію ідей, інший обраний представником групи і буде виступати у процесі як позивач, хтось організовує роботу групи і т.п.;

- роз'яснити, який очікується результат і що буде критерієм якості роботи. До початку роботи у групі студенти повинні знати і розуміти, в чому полягає завдання, яким чином буде оцінюватися робота. У цьому випадку викладач повинен бути максимально конкретний;

- допомогти кожній групі стежити за ходом роботи груп і втручатися у їх діяльність у міру необхідності, давати необхідні консультації та поради;

- при підведенні підсумків обговорити зі студентами, наскільки ефективною була робота в групі, що вийшло, а що ні. З цією метою під час підведення підсумків необхідно не тільки оцінити результат роботи, а й надати можливість кожному бажаночому висловити своє ставлення до проведеної ділової гри, перевірити, наскільки добре студенти засвоїли досліджуваний матеріал.

Групи можуть створюватися різними способами. Найбільш поширеним і ефективним є метод випадкового вибору учасників

групи. Найменш результативним зазвичай є метод опитування студентів і вибір членів групи їх переваг. У цьому разі не досягається основна мета групової роботи – навчити студента співпрацювати один з одним.

Викладач приступає до виконання своєї ролі відразу ж, як тільки групи починають працювати. Протягом усього часу викладач повинен спостерігати за роботою у групах, направляти хід думки студентів, в разі необхідності – втрутитися в роботу групи і підказати, як залучити до обговорення всіх членів групи, контролювати час виконання завдання. Доцільно перед початком роботи у групі познайомити студентів з правилами роботи в малій групі.

Робота малими групами доцільна, коли казус, питання, завдання вимагають колективного обговорення і вироблення спільного рішення.

Характерні особливості роботи з групами:

- мала група включає 4–6 осіб;
- участь кожного члена групи в обговоренні обов’язкова;
- кожен може висловити будь-яку думку;
- висловлювання не критикуються, з висловлюваннями не споряють;
- один член групи коротко записує висловлені ідеї;
- після висловлювань кожного члена групи обговорюються запропоновані ідеї і відбираються найкращі;
- група визначає, хто доповість про результати роботи.

Оцінка ефективності ділової гри

При оцінюванні ефективності ділової гри як активної форми навчання можна зазначити такі параметри:

- одним з основних джерел ефективності ділової гри є економія часу порівняно з традиційними методами навчання;
- за порівняно невеликий відрізок часу в учасників ділової гри виробляються навички і якості, які не можуть відпрацьовуватися іншими методами навчання;
- ефективність навчання проявляється в зацікавленому ставленні учасників до навчальної ділової гри. Цей психологічний

фактор активізує студентів, що сприяє більш інтенсивному засвоєнню і запам'ятовуванню необхідної навчальної інформації, пов'язаної з професійною підготовкою фахівців;

- ділова гра дає змогу проводити контроль знань учасників ігрових груп безпосередньо у процесі гри, що дозволяє скоротити час на проведення спеціального поточного контролю знань;

- за результатами оцінювання діяльності учасників під час ділових ігор можна отримати досить повну картину професійних та особистісних якостей учасників, їх готовність до професійної діяльності, до вирішення практичних завдань.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, порівняно з традиційним, в інтерактивному навчанні змінюється сама роль викладача. Він поступається своєю активною роллю студентам і тільки спрямовує ігровий процес навчання та розвитку через спільну організацію взаємодії учасників, створює умови для їх ініціативи й творчого пошуку ефективних рішень конкретних ситуацій.

ОРІЄНТОВНІ СЦЕНАРІЇ ДІЛОВИХ ІГОР

Практика засвідчує, що інтерес до предмета зростає тоді, коли він практично значущий, студенти ясно і чітко уявляють перспективи використання отриманих знань, коли метою навчання стають корисні навички та вміння, які в майбутньому будуть цінними, затребуваними, отже, підвищать особисту конкурентоспроможність і шанси на успіх у кар'єрі, науці чи будь-якій іншій діяльності.

Пропонуємо декілька поширених варіантів ділових ігор:

«Судовий процес»

Студентська група ділиться на три команди, в яких обираються капітани. Кожній команді пропонується за 10 хв. підготувати промову на захист тієї чи іншої теорії походження держави або концепції праворозуміння і т.д. Після виступів команд їм надається право задати опонентам по 1–2 питання. Після чого вони отримують право на виступ з репліками. Склад суддів (3 студенти) може оцінити роботу команд з точки зору змісту і форми їх виступів і вміння ставити запитання.

«Парламентські дебати»

Правила гри «Парламентські дебати» відносно прості. Формуються дві команди по дві людини – уряд і опозиція. Уряд вносить законопроект (підготовлений заздалегідь). За правилами команда опозиції знає тільки загальний напрямок, але не формулювання проекту, що обговорюється. Прем'єр-міністр представляє законопроект, розповідає про його філософію, причини появи і логіку, якою слідували розробники. За 7 хвилин виступу прем'єр-міністра і 2 хвилини підготовки відповіді опозиція готує і протягом 5-ти хвилинної промови лідера опозиції представляє спростування, доводячи абсурдність і непотрібність цього закону суспільству. Потім по 3 хвилини виступають урядовець і член опозиції. Перший оголошує додаткові аргументи на захист законопроекту, наводить факти і докази (так звану підтримку). Член опозиції спростовує сказане, за допомогою конкретних аргументів закликає парламент відхилити законопроект. Підсумкові виступи прем'єр-міністра і лідера опозиції мають на меті сформулювати кінцеву думку парламенту з обговорюваного питання.

Переможцем гри стає той, хто був переконливішим, використовував нестандартні підходи, грамотніше і коректніше представляв свою позицію.

«Республіка»

Студенти розбирають ролі членів уряду, президента, депутатів парламенту, представників бізнесу та організованої злочинності, ЗМІ. Уряд і парламент пропонують свої програми побудови оптимальної держави. Решта відповідно до своєї ролі задають питання і роблять висновки щодо проектів.

«Законодавчий процес»

Студентська група ділиться на рольові групи: «уряд», «парламент», «лобісти», «засоби масової інформації», «Президент». Їм пропонується відповідно до прийнятих ролей розіграти просування законопроекту з будь-якого актуального питання в законодавчому органі.

«Юридична техніка»

Студентам пропонується за однаковий для всіх інтервал часу розробити проект закону щодо будь-якого питання, що їх цікавить, за всіма правилами юридичної техніки в обсязі не більше 5–7 статей. Потім представлені варіанти спільно розбираються.

«Партійні гонки»

Студентській групі пропонується розділитися на мікрогрупи, що складаються з 2–3 осіб. Кожна мікрогрупа є моделлю політичної партії і повинна розробити партійну програму для подальшого її захисту перед виборцями. Програма готується вдома самостійно. На черговому семінарському занятті партії представляють програми, в яких відбиваються уявлення учасників про ідеальний тип держави, або ефективну модель механізму держави, або оптимальний правовий статус громадянина і т.д. Усі, хто беруть участь у виборах одночасно, є представниками своєї партії і виборцями, які мають право голосувати двічі: 1 раз – за себе, і скільки завгодно раз – за програми суперників, що їм сподобались. Перемагає партія, чия програма виявилась найбільш змістовною, вміло поданою і набрала максимум голосів за результатами голосування присутніх.

«Диспут»

Двом студентам заздалегідь пропонується зробити доповіді з актуальної науково-практичної проблеми з умовою, що їх позиції із запропонованого питання не збігатимуться. Слухачі задають питання і заповнюють форми оцінки доповідачів (що раніше роздаються у групі).

ДОДАТКОВІ ЗАДАЧІ

Задача 1

Як співвідносяться методи об'єктивності та плюралізму пізнання? Доведіть, що ці методи не суперечать один одному. Чи правий індійський політик М. Десаї, стверджуючи: «Експерт викладає об'єктивну точку зору. А саме свою власну»?

Задача 2

Розкрийте метод порівняльного правознавства. Чи означає використання цього методу просте копіювання державно-правового досвіду інших країн? Поміркуйте на цю тему.

Задача 3

У князівстві Ліхтенштейн ліквідовано інститут армії. Зовнішньополітична доктрина цієї держави проголошує відмову від ведення війни і підготовки до неї. Чи зберігає після цього князівство Ліхтенштейн ознаки сучасної держави?

Задача 4

Як співвідносяться елементи форми держави? Чи можлива, наприклад, у рамках монархічної форми правління федеративна форма державного устрою і демократичний державний режим?

Задача 5

Що означає публічність державної влади? Що таке «матеріальні придатки держави»? Чому держава, на відміну від первісного суспільства, не може існувати без особливого апарату управління?

Задача 6

Ґрунтуючись на цивілізаційному і формаційному підходах до типології держави, дайте типологічну характеристику сучасній Українській державі.

Задача 7

У яких історичних умовах був сформульований і втілений принцип поділу влади? Поясніть призначення і організацію законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Чи можливо виділити інші гілки державної влади? Що означає правило «стримувань і противаг»?

Задача 8

Відомий німецький юрист кінця XIX в. Г. Мейер писав: «Перше і найважливіше завдання держави є забезпечення правового захисту: як не різноманітно може скластися коло діяльності держав, від цього завдання не може ухилитися ні один громадянський союз, який претендує на визначення його державою». Про яку функцію держави йдеться?

Задача 9

Під час Ялтинської конференції Й. Сталін і англійський прем'єр У. Черчилль затіяли розмову про порівняльну цінність двох систем – капіталістичної і соціалістичної. Черчилль сказав: «Основна різниця між нашими системами полягає в тому, що у вас панують люди, а у нас ... ». Закінчіть його фразу.

Задача 10

Уряд республіки Х з метою зниження зростання тяжкої злочинності в країні пішов на надзвичайні заходи: безстрокові арешти підозрюваних, дозвіл обшуків без санкцій юрисдикційних органів, застосування тортур до підслідних, розширення підстав для кримінального переслідування громадян і посилення санкцій кримінально-правових норм. У результаті вжитих заходів крива злочинності у країні впала в 3 рази. Але цілий ряд держав засудив таку практику, зажадавши скасування перерахованих акцій як не-сумісних з ідеєю прав людини. Республіка Х заявила про неприпустимість втручання інших країн у її внутрішні справи. Хто зі сторін спору, на вашу думку, має рацію?

Задача 11

Вчені говорять про те, що державний суверенітет – поняття не кількісне, а якісне. Що це означає? Чи може суверенітет держави залежати від розмірів території, населення, економічного і військового потенціалу і т.п.?

Задача 12

Визначте своє ставлення до можливого спору, в якому одна позиція полягає в тому, що у правовій державі існує пріоритет і верховенство закону, а друга – виходить з непорушності свободи особистості, її прав та інтересів як основі правової держави. Аргументуйте свою позицію.

Задача 13

В одній близькосхідній країні із середини 1960-х років був ліквідований інститут уряду – замість нього створено військово-революційний комітет. Скасовані посади президента і монарха – замість цього існує вождь революції, який замикає на собі всі ключові важелі управління. У цій країні як такі відсутні міністерства, парламент, партійна система. Замість офіційної поліції діють загони самооборони з представників населення. Законодавство витіснене указами військово-революційного комітету і вказівками лідера революції. Чи є в цій країні будь-який механізм держави?

Задача 14

Римські юристи стверджували: «Закон говорить усім однаковою мовою». Поясніть сенс цього вислову. Який принцип права в ньому проголошується і як він розуміється в сучасному праві?

Задача 15

Тит Лівій стверджував: «Закони глухі і неблаганні, тому зручніші для слабкого, ніж для сильного». Як Ви розумієте ці слова римського історика? Які ознаки права він вважає «зручними» для бідних і слабких?

Задача 16

Що мав на увазі У. Черчилль, стверджуючи: «Демократія – найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всіх інших»?

Задача 17

Розкрийте вчення етатизму та анархізму як протилежні підходи до визначення сутності держави. Як на відміну від цих двох крайніх підходів трактує державу філософ Н. Бердяєв: «Держава існує не для того, щоб перетворити земне життя на рай, а для того, щоб перешкодити їй остаточно перетворитися в пекло»?

Задача 18

У римському праві діяло правило: «Ніхто не передбачається дурним». Який принцип сучасного права виражений у цій фразі?

Задача 19

Однією із серйозних проблем, що виникають у процесі правотворчості, є некерований процес лобіювання. Термін «лобізм» походить від англ. lobby – що означає чинення тиску на парламентарія шляхом особистого або письмового звернення або будь-яким іншим способом з боку будь-якої групи або приватних осіб з метою домогтися прийняття або відхилення будь-якого законопроект. Для упорядкування цього процесу, наприклад, в законах деяких держав є окрема глава, присвячена питанням лобіювання. Чи вважаєте ви за необхідне внести відповідні зміни до Конституції України, які б регламентували процес лобіювання при прийнятті законів? Або ж, на вашу думку, лобіювання взагалі варто було б заборонити? Обґрунтуйте свою точку зору.

Задача 20

Чи згодні Ви з думкою римського філософа Демонакта, який стверджував: «Закони марні як для хороших людей, так і для поганих. Перші не мають потреби в законах, а другі від них не стають краще»?

Задача 21

Ряд вчених-юристів називають комплексні галузі права «не-самостійними», вважаючи, що вони не мають свого предмета і методу, або вважають, що вони є не галузями права, а галузями законодавства. Чи згодні Ви з їх точкою зору? Обґрунтуйте свою відповідь.

Задача 22

Римські юристи стверджували: «Дія не робить винним, якщо не винен розум». Про яку ознаку правопорушення йдеться в цьому висловлюванні? Розкрийте цю ознаку.

Задача 23

Студент Іванов сказав, що правовий нігілізм є ступенем системності законодавства. Студент Петров стверджує, що правовий нігілізм є ознакою правозастосування, а студент Сидоров стверджує, що правовий нігілізм є типом правосвідомості. Хто зі студентів правий?

Завдання 24

Поміркуйте на тему «Глибокі реформи передбачають не відмову від функцій держави, а зміну форм їх реалізації».

Задача 25

У роботі «Боротьба за право» Р. фон Ієрінга писав: «Життя права є боротьба, боротьба народів, державної влади, станів, індивідуумів ...» «Усі великі надбання, на які може вказати історія права: скасування рабства, кріпосного стану, свобода земельної власності, промислів, віросповідання тощо, – все це довелося добувати лише таким шляхом запеклої, часто триваючої століттями боротьби, і шлях, по якому йшло при цьому право, нерідко відзначений потоками крові, завжди ж – потоптаними правами». Дайте оцінку запропонованій позиції.

Задача 26

Обґрунтуйте ваш вибір відповідної точки зору. Перша точка зору – правоохоронні органи забезпечують порядок у суспільстві.

Чим їх більше і чим інтенсивніше вони працюють, тим більше в суспільстві порядку. Друга точка зору – правоохоронні органи усувають порушення норм права. Але якщо норми права будуть відповідати інтересам усіх людей, то їх ніхто і не буде порушувати. Отже, правоохоронні органи будуть взагалі не потрібні. Треба владі більше піклуватися про вдосконалення норм права, а не про покарання правопорушників.

Задача 27

Прочитайте висловлювання. Назвіть переваги і недоліки демократії. Поясніть, які переваги дає демократичний лад громадянам.

Л. Пітер: «Меншість нерідко стає більшістю, тому що встає з ліжка і голосує»; «Вибори – єдина гонка, в якій виграють більшість учасників».

У. Роджерс: «Після виборів і після одруження рідко отримуєш те, що хотів».

Е. Бенеш: «Вона (демократія) постійно розвивається по лінії найменшої шкоди для людей, що живуть у такому суспільстві, що розвивається. Бувають помилки, бувають періоди, коли важко дотриматися лікарської вимоги «Не нашкодь». Але суспільство, яке йде таким шляхом, завжди зцілюється. Демократія сама по собі має потенціал до розвитку, саморозвитку. Вона еволюціоністична, якщо так можна висловитися. Демократія по-справжньому людяна. Так, вона знає людські слабкості і страждання, пристрасті, прояви егоїзму і емоцій. Але вона робить ці явища очевидними, і вона вміє бути строгою до них. Демократія знає, що ніякий суспільний лад не може бути досконалим. Вона знає, що такого ідеального ладу немає, що ідеали недосяжні – саме через людські слабкості ... але вона тримає ці ідеали в пам'яті як урок на майбутнє. Демократія вірить у можливості людини – і це одне з джерел її вдосконалення. Вона веде людину шляхом самовдосконалення. Вона змушує бути мужнім, стійко долати страждання. Але вона робить життя гідним того, щоб її називали життям».

Б. М. Чичерін: «При виборі особи виборці керуються не стільки його здібностями, скільки відповідністю його способу мислення

і напряду з його думками й інтересами, і хоча юридично він стає незалежним, спілкування думок має зберігатися постійно; залишається залежність моральна. Якщо ж зв'язок зник, якщо представник або самі виборці відхилилися від колишніх переконань, нові вибори дають громадянам можливість відновити згоду, змінивши колишнього представника іншим. Короткочасні вибори мають на увазі постійне поновлення цього морального зв'язку представника з виборцями, тоді як мета довгих термінів полягає в більшому обмежуванні загальних державних інтересів за допомогою більшої незалежності представників від випадкових змін і коливань громадської думки».

Задача 28

Порівняйте два висловлювання:

«Основний принцип правової або конституційної держави полягає в тому, що державна влада в ній обмежена. У правовій державі владі покладені відомі межі, яких вона не може і не повинна переступати. Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особистістю невід'ємних і недоторканих прав».

«Якщо державна влада буде слабка, то хто ж тоді реально захистить людину від розгулу злочинності, допоможе їй реалізувати свої права в боротьбі із сильними світу цього: великими господарями, хабарниками-чиновниками?..» Яке із цих висловлювань представляється вам правильним? Чому?

Задача 29

Не замовкають гарячі дискусії з питання про те, чи потрібен суд присяжних у нашій країні. У суду присяжних є свої прихильники і свої противники.

Наведемо аргументи перших. Суд присяжних – це єдиний суд, де діє презумпція невинності. Людина, вина якого не доведена, тут реально може розраховувати на виправдувальний вердикт. З цієї причини суд присяжних зробив переможний хід по усіх цивілізованих країнах. У звичайних судах виправдувальні вироки практично не виносяться, тому що професійний суддя, який день

у день розглядає справу за справою, втрачає новизну сприйняття і в спірних випадках схиляється в бік звинувачення. До того ж суд присяжних – єдина для народу можливість взяти участь у здійсненні судової влади.

А ось аргумент другий. У правовій державі всі питання повинні вирішуватися за законом. Рішення ж присяжних засідателів засновані не на законності, а на власних уявленнях про справедливість. Ці уявлення нерідко виходять за рамки здорового сенсу, особливо в тих республіках, де сильні клановість і родинні зв'язки. Як наслідок, присяжні необґрунтовано виправдовують навіть найзатятіших злочинців. Не випадково в Європі суди присяжних називають судами вулиці, потворною подобою правосуддя.

А що ви думаєте з цього питання? Дайте розгорнуту відповідь.

Задача 30

Наведемо історичний факт. Сократу, який перебував у в'язниці напередодні страти, його друг Крітон запропонував втекти. Великий філософ відмовився від цієї пропозиції, пояснивши: «Якби, як тільки зібралися ми звідси втекти ... раптом прийшли Закони та сама Держава і, заступивши нам дорогу, запитали: «Скажи-но, Сократ, що це ти задумав? Чи не замислив ти вчинком, який намагаєшся зробити, загубити ... закони та всю Державу?». Які суспільні явища можуть бути проілюстровані на основі наведеного факту? Відповідь поясніть.

ТЕМАТИКА ДЛЯ ТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ

1. Сучасні моделі генезису всесвітньої цивілізації: суперцивілізація, метацивілізація і трансцивілізація.
2. Квazідержави на пострадянському просторі.
3. Взаємна відповідальність особи і держави.
4. Соціальна правова держава: причини, умови та шляхи формування.
5. Держава та громадянське суспільство: аспекти співвідношення.
6. Політичний конфлікт: політико-правова характеристика.
7. Характеристика політичної системи України на сучасному етапі.
8. Концепції обмеження державної влади.
9. Сучасне право в умовах глобалізації.
10. Фундаментальні правові цінності сучасного суспільства.
11. Взаємозв'язок і взаємовплив права, економіки та політики.
12. Правові та неправові форми діяльності держави як засіб функціонування механізму правового регулювання.
13. Особливості механізму процесуального регулювання.
14. Конфліктна юридична діяльність.
15. Загальнотеоретичні основи формування європейської правової системи.
16. Трансформація правової системи в період глобалізації.
17. Юридична компаративістика як наука та її місце в системі юридичних наук.
18. Правові презумпції, правові преюдиції, правові аксіоми та правові фікції.
19. Юридичні колізії та способи їх подолання.
20. Прогалини в законодавстві та шляхи їх усунення на сучасному етапі розвитку права.
21. Підстави притягнення, звільнення та які виключають юридичну відповідальність.
22. Правові засоби: поняття, ознаки та зміст.

- 23. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: аспекти співвідношення.
- 24. Основні проблеми сучасного праворозуміння.
- 25. Нетипові джерела права.
- 26. Юридична і соціальна відповідальність: проблема ретроспективного і перспективного аспектів.
- 27. Проблеми сучасного праворозуміння. Суть інтегративного підходу.
- 28. Правовий поліцентризм і правовий плюралізм в юриспруденції.

СПИСОК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ

1. Поняття та основні підходи до визначення сутності держави.
2. Класовий і загальносоціальний аспекти в сутності держави.
3. Публічна політична влада та її характерні риси. Проблеми співвідношення державної та політичної влад.
4. Проблеми типології держав. Загальна характеристика підходів до типології держави (Кельзен, Дарендорф, Белл).
5. Формаційний підхід до типології держави.
6. Цивілізаційний підхід до типології держави.
7. «Теорія економічного зростання» Уолта Ростоу.
8. Політична система суспільства та її трансформація в епоху глобалізації. Місце і роль держави в політичній системі суспільства.
9. Характеристика політичного режиму в сучасній Україні.
10. Основні сучасні концепції держави.
11. Поняття та суть перехідного типу держави та права.
12. Характеристика причин та передумов виникнення кризового стану держави.
13. Специфічні особливості держави та права перехідного типу.
14. Пріоритетні завдання та напрями діяльності держави в перехідний період.
15. Концепції ліберальної та соціал-демократичної держави.
16. Проблеми розвитку законодавства в перехідний період.
17. Сутність, ознаки, функції і принципи демократії.
18. Сучасні форми та інститути демократії.
19. Основні теорії демократії (пролетарська, плюралістична, комп'ютерна).
20. Основні теорії демократії (елітарна, корпоративна, партисипаторна).
21. Правова політика: поняття, форми реалізації, пріоритети.
22. Історико-правовий генезис концепції правової держави.

23. Основні напрями формування правової соціальної держави в Україні.
24. Проблеми співвідношення держави та права в концепції правової держави.
25. Поняття, зміст, структура та принципи громадянського суспільства.
26. Історико-правовий генезис ідей прав людини. Характеристика теорії «трьох поколінь прав людини».
27. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини в Україні.
28. Гарантії та нормативна форма прав і свобод людини та громадянина.
29. Міжнародні стандарти прав людини.
30. Поняття та класифікація типів праворозуміння.
31. Загальний аналіз позитивістського типу праворозуміння.
32. Легізм (lex) та легістська лінгвістика.
33. Соціологічний напрям праворозуміння. Концепція «живого права» Ерліха. Школа «реалістів».
34. Загальний аналіз антропологічного напрямку праворозуміння (психологічний, екзистенціалістський, феноменологічний, герменевтичний напрями).
35. Природно-правовий (юснатуралістський) (jus) тип праворозуміння.
36. Філософський тип праворозуміння.
37. Лібертарна концепція праворозуміння.
38. Проблеми протиставлення природного і позитивного права.
39. Загальна соціальна природа сучасного міжнародного і національного права.
40. Концепція примату міжнародного права над національним правом.
41. Проблеми узгодження національного права з міжнародно-правовою системою.
42. Сучасні методи узгодження національного права з міжнародно-правовою системою.

43. Основні глобальні фактори залежності й узгодженості норм законодавства з міжнародним правом.

44. Поняття та види прогалин у праві.

45. Причини виникнення прогалин у праві.

46. Основні шляхи усунення та подолання прогалин у праві.

47. Роль судових інстанцій в подоланні прогалин у праві.

Судове правозастосування як особлива форма правозастосовної діяльності.

48. Реалізація права при прогалинах у законодавстві.

49. Субсидіарне застосування норм права.

50. Прогалини в податковому законодавстві і шляхи їх усунення.

51. Помилки правозастосування: види, причини, шляхи усунення.

52. Поняття і способи подолання та усунення колізій у праві.

53. Нігілізм як соціально-юридичний феномен.

54. Поняття та сутність правового нігілізму.

55. Джерела та причини поширення правового нігілізму.

56. Форми вираження правового нігілізму.

57. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм як деструктивний фактор у податковій політиці України.

58. Характерні риси сучасного нігілізму.

59. Поняття правового ідеалізму та його історико-правовий генезис.

60. Форми та причини виникнення правового ідеалізму.

61. Правовий менталітет.

62. Статус правових пільг у сучасному суспільстві. Поняття та ознаки правових пільг.

63. Проблеми співвідношення правових пільг з «привілеями» та «гарантіями».

64. Функції правових пільг.

65. Проблеми у сфері надання і реалізації правових пільг та шляхи їх вирішення.

66. Поняття та ознаки правових заохочень.

67. Заслуга і її риси.

68. Функції правових заохочень.

69. Співвідношення заохочень з поняттями «винагорода».
70. Класифікація правових заохочень.
71. Проблеми у сфері надання і реалізації правових заохочень та шляхи їх вирішення.
72. Заохочувальні санкції.
73. Правові пільги і заохочення в податковій політиці України.
74. Поняття та історико-правовий аналіз проблематики ефективності права.
75. Характеристика основних підходів до ефективності правового регулювання.
76. Методи вивчення ефективності права.
77. Характеристика основних складових ефективності сучасного законодавства.
78. Правоутворюючий інтерес і міра конфліктності суспільних відносин в ефективності права.
79. Проблеми забезпечення законності та правопорядку в сучасній Україні.
80. Поняття та види юридичної техніки. Правотворча і правозастосовна техніка.
81. Мовні правила підготовки проектів нормативно-правових актів.
82. Юридична техніка судових актів.
83. Поняття, види та вимоги до якості юридичних документів.
84. Поняття, структура та проблеми класифікації правових сімей.
85. Характеристика романо-германської правової сім'ї (у т.ч. порівняльний аналіз).
86. Характеристика англосаксонської правової сім'ї (у т.ч. порівняльний аналіз).
87. Мусульманське право.
88. Характеристика змішаної (гібридної) правової сім'ї.
89. Місце національної правової системи України у світовій класифікації.
90. Основні тенденції розвитку сучасних правових систем. Уніфікація права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права: учеб. / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.
2. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law» [Електронний ресурс] / Р. М. Абрамович // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2012. – Т. 129. – С. 59–62. – Режим доступу до журналу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf.
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: [монографія] / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.
4. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.
5. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-ге вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.
6. Актуальні проблеми теорії держави та права [Текст] : навч. посіб. / [П. В. Волвенко, Л. М. Князькова, О. С. Туренко та ін.]. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2007. – 75 с.
7. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаїс. – К., 2003. – 20 с.
8. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 752 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
10. Байтин М. И. О методологическом значении и предмете общей теории государства и права / М. И. Байтин // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 5–9.

11. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков): [монография] / М. И. Байтин. – 2-е изд. доп. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
12. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Басін Кирило Володимирович. – К., 2006. – 214 с.
13. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с.
14. Бехруз Х. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бехруз Хашматулла. – О., 2006. – 410 с.
15. Биля О. І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биля. – Х., 2004. – 20 с.
16. Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 8–15.
17. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : [монографія] / Є. В. Білозьоров. – К. : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.
18. Білозьоров Є. В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні: [монографія] / Є. В. Білозьоров, В. І. Вишковська. – К. : ФОП Кандиба Т. П., 2015. – 168 с.
19. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 103–108.
20. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії // Правова держава. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 630 с.
21. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права : [монография] / А. С. Бондарев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – 187 с.

22. Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. – 2005. – № 4. – С. 18–24. – (Серія: Юридичні науки).

23. Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. – 2005. – № 4. – С. 18–24. – (Серія: Юридичні науки).

24. Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88–97.

25. Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи / С. К. Бостан // Влада. Людина. Закон. – 2011. – № 1. – С. 25–26.

26. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т; Дике поле, 2005. – 540 с.

27. Бриль К.І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Бриль Костянтин Іванович. – К., 2008. – 214 с.

28. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права: навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

29. Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права: навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – 224 с.

30. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. / А. Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2009. – 607 с.

31. Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

32. Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством / В. В. Волинець // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 16–23.

33. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

34. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 41–44.

35. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

36. Гіда Є. О. Праксеологічна сутність правопорядку / Є. О. Гіда // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 136–142.

37. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Гнатюк Мар'яна Дмитрівна. – К., 2007. – 211 с.

38. Гоббс Томас. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.

39. Горлач М. І. Політологія: наука про політику [Електронний ресурс] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – Режим доступу до джерела : http://www.dut.edu.ua/uploads/l_705_43949107.pdf.

40. Горлач М. І. Філософія: структура, функції та типи політичної системи суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://www.readbookz.com/book/179/6220.html>.

41. Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Граціанов Анатолій Ігорович. – К., 2004. – 185 с.

42. Грищук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава [Електронний ресурс] / В. К. Грищук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 5–13. – Режим доступу до журналу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2012_4_3.pdf.

43. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

44. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 495 с.

45. Денисова А. М. Механізм правового впливу: напрями прояву / А. М. Денисова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 55. – С. 60–61.

46. Джужа О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3–12.

47. Дімчогло М. І. Консолідація конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6. – С. 39–42.

48. Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Правова інформатика. – 2012. – № 1 (33). – С. 15–24.

49. Дімчогло М. І. Основи теорії консолідації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 41–46.

50. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.

51. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти / Л. М. Добробог // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 11. – С. 27–29.

52. Дроботов С. А. Функції права у розвитку демократичної і правової держави : [монографія] / С. А. Дроботов. – К. : Логос, 2012. – 336 с.

53. Еволюція права США : навч. посіб. / С. В. Кудін, О. О. Шевченко. – К., АПСВ ФПУ, 2013. – 144 с.

54. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легіський підхід) [Текст] : монографія / Є. П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 184 с.

55. Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. / В. Є. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2008. – 255 с.

56. Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів / А. М. Завальний // Юридичні факти в системі правового регулювання : зб. наук. праць. Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.); за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – К : Дакор, 2015. – С. 225–232.

57. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європейського ун-ту 2011. – 96 с.

58. Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // Наука і правоохоронна діяльність. – 2009. – № 4 (6). – С. 162–164.

59. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук, проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

60. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

61. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав, конструкції та наук, концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

62. Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.

63. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-УІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

64. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

65. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.

66. Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. № 2235-111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

67. Закон України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. № 898-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/898-15>.

68. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-Вр>.

69. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.

70. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

71. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

72. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

73. Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 р. № 877-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.

74. Заєць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні: [монографія] / Н. В. Заєць. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 300 с.

75. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 79–88. – (Серія «Юридична»).

76. Иеринг Рудольф фон. Дух римского права на различных ступенях его развития : пер. с 3-го испр. нем. изд. – Ч. 1 – / [Соч.] Рудольфа Иеринга, орд. проф. прав, в Геттингене. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1875. – 212 с.

77. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тараконич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.

78. Історія держави і права України : практикум: навч. посіб. / Шевченко А. Є., Кудін С. В., Суюсанов Л. І. та інші. – Донецьк: ДЮІ, 2011. – 305 с.

79. Історія держави і права України : практикум: навч. посіб. / Шевченко А.Є., Кудін С. В., Суюсанов Л. І. та інші. – Донецьк: ДЮІ, 2012. – 248 с.

80. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

81. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : Новий Світ-2000, 2003. – 583 с.

82. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Л. : Новий Світ-2000, 2009. – 584 с.

83. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права : [монография] / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

84. Ковальський В. С. Охоронна функція права: [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.

85. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

86. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 187–211.

87. Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

88. Коник С. М. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. М. Коник // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_6.

89. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254K/96-er>.

90. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / [Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валецький та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 299 с.

91. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 260 с.

92. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – 320 с.

93. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.

94. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.

95. Котюк И. И. Основы правоведения : учеб. / И. И. Котюк. – К. : Генеза, 2003. – 320 с.

96. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

97. Красницька А. В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А. В. Красницька // Науковий вісник

Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 2. – С. 120–128.

98. Кривицький Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України / Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 8–13.

99. Кривицький Ю. В. Гуманізм як принцип діяльності міліції України: сучасний стан і перспективи реалізації / Ю. В. Кривицький // Держава та регіони. – 2012. – № 3. – С. 5–9. – (Серія «Право»).

100. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю. В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 70–79.

101. Кривицький Ю. В. Норма права як предмет дискусії в юридичній науці / Ю. В. Кривицький // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 34–38.

102. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Кривицький Юрій Віталійович. – К., 2010. – 260 с.

103. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

104. Кудін С. В. Основні напрями розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. / С. В. Кудін // Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky. – 2015. – Т. 3. – № 6. – С. 69–72.

105. Кудін С. В. Значення використання синергетичного підходу в компаративно-історичних правових дослідженнях / С. В. Кудін // *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov* (Збірник матеріалів Міжн. конференції). – Братислава, 2015. – С. 37–40.

106. Кудін С. В. Порівняльно-історичні аспекти дослідження правової системи України / С. В. Кудін // Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів VII Міжн. наук-практ. конф. – К., 2015. – С. 248–249.

107. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.

108. Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1–2. – С. 238–243. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_39.

109. Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : [монографія] / В. А. Ліпкан, В. А. Залізняк ; за заг. ред. В. А. Ліпкана. – К. : ФОРМ О.С. Ліпкан, 2012. – 332 с.

110. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения: в 3-х томах / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 688 с.

111. Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права / Д. Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 7–10.

112. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 212 с.

113. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. А. Луць. – К., 2005. – 32 с.

114. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.

115. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / В. Мадіссон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 39–44.

116. Мазур В. Стадії правового регулювання цивільних відносин / В. Мазур // Юридичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 35–44.

117. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – 212 с.

118. Малько А. В. Теория государства и права. Элементарный курс : учеб. пособ. / А. В. Малько, В. В. Нырков, К. В. Шундигов. – 3-е изд. стер. – М. : КНОРУС, 2009. – 240 с.

119. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / Малько А. В. – М.: Юристъ, 2003. – 250 с.
120. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / Є. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2013. – № 4. – С. 3–8. – (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»).
121. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – 760 с.
122. Марчук В. М. Нариси з теорії права: навч. посіб / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 304 с.
123. Матузов Н. И. Теория государства и права: учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело, 2009. – 528 с.
124. Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи : курс лекцій / Машков. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 464 с.
125. Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах : навч. посіб. / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 198 с.
126. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.
127. Наливайко Л.Р. Поняття та основні ознаки функцій держави // Правова держава. – 2005. – Вип.16. – С. 177–190.
128. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.
129. Нерсисянц В.С. Общая теория государства и права [Текст]: учебник для вузов / В.С. Нерсисянц. – М.: НОРМА, 2010. – 552 с.
130. Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарєв, О. Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
131. Олуйко В. М. Парламентське право України: проблеми теорії і практики : [монографія] / В. М. Олуйко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 215 с.

132. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: [монографія] / Н. М. Оніщенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

133. Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та ґене́за корпоративних норм в Україні / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 9. – С. 127–130.

134. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Онопенко Петро Васильович. – К., 2005. – 193 с.

135. Органи державної влади України: [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

136. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

137. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія] / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.

138. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

139. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. С. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матер. метод. семінару (2 квіт. 2008 р.). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11–12.

140. Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Погорелов Євген Валентинович. – Х., 2000. – 166 с.

141. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

142. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»

від 28 грудня 1992 р. №731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-п>.

143. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магіст. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – 492 с.

144. Рабинович П. Основы общей теории права и государства: учеб. пособ. / П. Рабинович. – 7-е изд., с изм. – Х. : Консум, 2005. – 319 с.

145. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

146. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – 224 с.

147. Рассолов М. М. Актуальные проблемы теории государства и права: [учеб. пособ.] / Рассолов М. М., Малахов В. П., Иванов А. А. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 447 с.

148. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

149. Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00>.

150. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

151. Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П. А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Алерта, 2015. – 288 с.

152. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Юрист, 2000. – 448 с.

153. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

154. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

155. Талах А. М. Деякі теоретико-правові аспекти профілактики податкових правопорушень / Талах А. М. // Науково-практичний журнал «Соціологія права», рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи, протокол від 23 грудня 2014 р. № 10. – 2014. – № 3–4 (10–11). – С. 99–106.

156. Талах А. М. Правове забезпечення фіскальної служби держави в контексті сучасних інтеграційних процесів / Талах А. М. // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право: науково-практичний юридичний журнал. Випуск 6. – К.: Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – С. 84–91.

157. Талах А. М. Topical issues of system of prevention of offences / Talakh A. // Scientific litters of Academic of Michal Baludansky. – 2015. – № 3(6). – С. 107–107.

158. Талах А. М. Профілактика правопорушень в умовах модернізації правової системи України / А. М. Талах // Збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства» 16 грудня 2015 р. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 401, [198–201] с.

159. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : [монографія] / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.

160. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 груд. 2002 р.) / Упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3–18.

161. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права: підруч. / В. Е. Теліпко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – 512 с.

162. Теория государства и права: курс лекций / [М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – Т. 2. – М. : Зерцало, 2004. – 480 с.
163. Теорія держави і права: навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
164. Теорія держави і права: навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – 348 с.
165. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. – 2-е вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – 314 с.
166. Теорія держави і права: Навчально-методичний комплекс / [Шевченко А. Є., Старостюк А. В., Кармаліта М. В., Талах А. М.]. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 256 с.
167. Теорія держави і права: підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
168. Теорія держави і права: підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.
169. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.
170. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
171. Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одіссей, 2010. – 256 с.

172. Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

173. Теорія держави та права: посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. – 3-є вид. стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 176 с.

174. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.

175. Тихомиров Ю. А. Государство: [монографія] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма ; Инфра-М, 2013. – 320 с.

176. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

177. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи: навч. посіб. / О. В. Тюріна. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 200 с.

178. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.

179. Філософія права: навч. посіб. / за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.

180. Філософський енциклопедичний словник / [В. І. Шинкарук (гол. редокол.), С. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

181. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности: [монография] / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – 652 с.

182. Хейман С. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с.

183. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

184. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). – К. : Реферат, 2004. – 176 с.

185. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – 20 с.

186. Шебанов А. Ф. Некоторые вопросы теории нормативных актов в связи с систематизацией союзного законодательства / А. Ф. Шебанов // Советское государство и право. – 1960. – № 7. – С. 139–151.

187. Шевченко А. Відновлювальна функція юридичної відповідальності / А. Шевченко, О. Стрельник // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 269–275.

188. Шевченко А. Є. Мораль і право як підґрунтя правової ідеології / Шевченко А. Є., Ситник О. М. // Моральні основи права: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конфер. (Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня». – 2010. – 700, [78–83] с.

189. Шевченко А. Є. Шляхи удосконалення правового регулювання форми державного устрою в Україні / Шевченко А. Є., Міщук В. В. // Юриспруденція: актуальні проблеми теорії та практики: матеріали Всеукраїнської конференції студентів та молодих учених 18–19 квітня 2011 р. – Донецьк: Видавництво «Донбас», 2011. – С. 31–32.

190. Шевченко А. Є. Перспективи розвитку національної держави та наднаціонального права: ідеологічний аспект / Шевченко А. Є., Ситник О. М. // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого та ін. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 620, [124–131] с.

191. Шевченко А. Є. Проблеми праворозуміння очима сучасних науковців / Шевченко А. Є. // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис, 2013(1). – С. 399–400.

192. Шевченко А. Є. До питання функціонування громадського суспільства та розбудови правової держави в Україні / Шевченко А. Є., Старостюк А. В. // Наукові праці Національного авіаційного університету: зб. наук. пр. – К.: НАУ, 2014. –

№ 4(33). – 168, [41–47] с. – (Серія «Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»).

193. Шевченко А. Є. Проблеми розвитку теорії держави та права в контексті модернізації юридичної освіти в Україні / А. Є. Шевченко, А. В. Старостюк // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2015. – № 1(68). – С. 33–39.

194. Шевченко А. Є. Theoretical and applied principles of positive law / Shevchenko A., Starostyuk A. // Scientific litterers of Academic of Michal Baludansky. – 2015. – № 3(6). – С. 103–107.

195. Шевченко А. Є. Національний суверенітет як визначальний принцип українського суспільства / Шевченко А. Є. // Збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства» 16 грудня 2015 р. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 401, [52–58] с.

196. Шевченко А. Є. Проблеми реалізації прав та свобод людини і громадянина в умовах світових глобалізаційних процесів / Шевченко А. Є., Гапоненко Л. В. // Розвиток юридичної науки: проблеми та перспективи. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю від дня створення юридичного факультету УДФСУ, 3–6 травня 2016 р. – Лондон: Опубліковано МАЕВО. – 108, [75–77] с.

197. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 5–9.

198. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права: навч. посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – 224 с.

199. Шульга А. М. Теория государства и права: учеб. пособ. / А. М. Шульга. – Х., 2005. – 180 с.

200. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підруч. / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 464 с.

201. Шундигов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации / К. В. Шундигов // Правоведение. – 2008. – № 1. – С. 145–156.

202. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.] ; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : Кальміус, 2013. – 424 с.

203. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права: наук.-практ. вид. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 192 с.

204. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с. : іл.

205. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с. : іл.

206. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с. : іл.

Адреси в глобальній комп'ютерній мережі Internet

1. Бібліотека Інституту поглиблених правничих студій. Велика Британія: <http://www.ials.sas.ac.uk/library/library.htm>

2. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка: www.library.univ.kiev.ua

3. Наукова бібліотека Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова: <http://www.lib.msu.ru/>

4. Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія”: <http://www.ukma.kiev.ua/ukmalib>

5. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>

6. Національна бібліотека Франції: <http://www.bnf.fr/>

7. Національна Парламентська бібліотека України: <http://www.nplu.kiev.ua/>

8. Німецькі бібліотеки: <http://www.ddb.de/>

9. Російська державна бібліотека: <http://www.rsl.ru/>

10. Російська національна бібліотека: <http://www.nlr.ru:8101/>

11. Сайт “Бібліотека юриста”: <http://www.lawbook.by.ru/>
12. Українська правнича фундація: <http://www.ulf.com.ua/>
13. Центр європейського і порівняльного права:
<http://www.ecle.gov.ua/>
14. Центр розвитку українського законодавства:
<http://www.ulde.kiev.ua/news.php>
15. Юридична бібліотека Школи права Йелльського університету: <http://www.law.yale.edu/library/>

Навчальне видання

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

**Шевченко Анатолій Євгенійович,
Топчій Василь Васильович,
Кудін Сергій Володимирович,
Старостюк Алла Вікторівна,
Талах Анатолій Миколайович**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

Редактор

*Л. Б. Дьомена,
Н. І. Грицюк*

Форматування та
комп'ютерна верстка

О. В. Лисенко

Здано до друк 27.12..2016. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 10.5.
Наклад 300 прим. Замовлення № 612.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*

У СЕРІЇ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2002

«Основи митної справи»

«Митний контроль та митне оформлення»

2003

«Таможенное оформление морских грузов»

«Основы таможенного дела в Украине»

«Митний контроль на автомобільному транспорті»

2004

«Митний контроль на залізничному транспорті»

«Митне оформлення автотранспортних засобів»

«Основи митної справи в Україні»

«Митний кодекс України та нормативно-правові акти, що регулюють його застосування»

«Митний контроль на повітряному транспорті»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

«Коментар до Митного кодексу України»

2005

«Порядок заповнення вантажної митної декларації»

2006

«Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей»

«Історія митної справи в Україні»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

2008

«Основи митної справи в Україні»

2009

«Таможенный контроль: на пути к международным стандартам»

«Таможенный контроль в морских пунктах пропуска»

«Митне оформлення енергоносіїв»

«Митна безпека»

«Міжнародні перевезення товарів автомобільним транспортом: теорія і практика»

2010

«Святий Матфей. Митар. Апостол. Євангеліст»

«Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті»

2011

«Митні інформаційні технології»

«Особливості митної класифікації товарів»

«Інфраструктура відкритих ключів: технології, архітектура, побудова та впровадження»

«Розподілені бази даних»

2012

«Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності митних органів»

«Митний кодекс України» / Коментар до ст. 6»

«Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення»

«Архітектура комп'ютера»

«Комп'ютерна схемотехніка»

2013

«Актуальні питання теорії та практики митної справи»

«Історія митної діяльності»

«Механізми державного управління митною справою»

2014

«Формування системи митного аудиту»

«Митна енциклопедія, т. 1»

«Митна енциклопедія, т. 2»

«Митна енциклопедія, т. 3»

**СЕРІЮ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ЗАСНОВАНО В 2001 Р. ЇЇ ПРОДОВЖЕННЯМ
Є СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»,
ЯКУ ЗАПОЧАТКОВАНО В 2015 Р.**

Редакційна колегія:

П. В. Пашко, д.е.н. (голова)
І. Г. Бережнюк, д.е.н.
А. І. Крисоватий, д.е.н.
А. А. Мазаракі, д.е.н.
Л. Л. Тарангул, д.е.н.
В. В. Ченцов, д.іст.н., д.н.д.у.
А. Д. Войцещук, к.е.н.

**У СЕРІЇ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:
2015**

- «Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири»
- «Міжнародні економічні відносини: у 2-х частинах»
- «Адміністративно-правове сприяння соціально-економічному розвитку в Україні:
теоретико-методологічні засади»
- «Бухгалтерський облік в умовах застосування інформаційних технологій:
історія та практика»
- «Розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків
медициними працівниками: сучасний стан, проблеми та напрями удосконалення»
- «Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у процесі професійної
підготовки: теорія і практика»
- «Let Develor English skills»
- «Кримінальний процес України»
- «Європейська інтеграція»
- «Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері оподаткування:
теорія та практика»
- «Інформатика та обчислювальна техніка: практикум»

2016

- «Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів»
 - «Правовий статус фіскальних органів України та держав-членів Європейського Союзу»
 - «Психологічні основи у професійній підготовці фахівців ПМ»
 - «Сучасні інформаційні системи і технології: управління знаннями»
 - «Економічна кібернетика: введення в спеціальність»
 - «Інформаційні системи та технології у фінансових установах»
 - «Фінансове забезпечення інноваційного розвитку»
 - «Практикум з інформаційних систем в економіці»
 - «Практикум з WEB-програмування»
 - «Малий та середній бізнес у взаємовідносинах із податковими органами:
соціологічна інтерпретація»
 - «Моделювання систем захисту інформації»
 - «Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика»
 - «Актуальні питання розвитку банківської системи України»
 - «Система державного фінансового контролю: формування та розвиток в Україні»
 - «Соціалізація студентської молоді у процесі професійної підготовки»
-

2016

- «Правове забезпечення фінансової безпеки України»
- «Розвиток бухгалтерського обліку в умовах інтеграційних процесів»
 - «Алгоритмізація та програмування»
- «Основи психології та конфліктології для фахової підготовки економістів»
 - «Інформаційні системи і технології»
- «Інформаційні системи і технології на підприємстві»
- «Проблеми соціологічного, психологічного та педагогічного забезпечення податкових відносин в Україні»
- «Теорія ймовірностей та математична статистика: практикум»
- «Математика для економістів. Функція багатьох змінних. Ряди»
- «Математика для економістів. Вища математика. Частина I. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія»
 - «English grammar for low students»
 - «Grammar for students of economics»
 - «Актуальні проблеми теорії держави і права»

**В УНІВЕРСИТЕТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ВИХОДИТЬ
СЕРІЯ «ПОРТРЕТИ ВЧЕНИХ УНІВЕРСИТЕТУ ДФС УКРАЇНИ»,
ЗАСНОВАНА 2012 РОКУ, А ТАКОЖ СЕРІЯ
«НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ», ЗАПОЧАТКОВАНА 2016 РОКУ.**
